

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ІМЕНІ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО СТУДЕНТІВ ТА АСПІРАНТІВ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ І СВІТУ

**Збірник матеріалів
VIII Регіональної конференції для студентів та аспірантів**

(Острог, 23 травня 2018 року)

Випуск VIII

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2018

УДК [94 : 008] (082)

ББК 63 (082)

А 43

*Рекомендовано до друку радою факультету міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 10 від 30 травня 2018 року)*

Редакційна колегія:

Мартинюк Назар (головний редактор), **Немирська Кристина** (заступник головного редактора), **Ющук Тетяна** (відповідальний секретар), **Мартинюк Олександр** (упорядник), **Симонович Дмитро**, **Поліщук Ірина**, **Зубіцька Дарія**, **Годжал Світлана**.

Наукова рада:

Трофимович В.В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»;

Близняк М.Б., кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»;

Атаманенко В.Б., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»;

Марчук В.С., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»;

Смирнов А.І., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»;

Яремчук В.П., доктор історичних наук, професор кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

А 43 Актуальні питання історії та культури України і світу : збірник матеріалів VIII Регіональної конференції для студентів та аспірантів / Ред. кол.: Мартинюк Н., Немирська К., Мартинюк О., Ющук Т. та ін. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Випуск VIII. – 2018. – 64 с.

До збірника включено матеріали VIII Регіональної конференції для студентів та аспірантів «Актуальні питання історії та культури України і світу» (Острог, 23 травня 2018 року). Усі статті присвячені актуальним питанням історії України та всесвітньої історії.

Редакція залишає за собою право скорочувати і редагувати рукописи. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Думки, висвітлені в статтях, можуть не збігатися з точкою зору редакції. За точність викладеного матеріалу, фактів, імен, географічних назв та посилань несуть відповідальність автори публікацій.

УДК [94 : 008] (082)

ББК 63 (082)

© Наукове товариство студентів та аспірантів
імені Олександра Оглоблина
© Автори статей, 2018

ЗМІСТ

Трофимович Володимир, Близняк Микола

ВСТУПНЕ СЛОВО. КАФЕДРА ІСТОРІЇ ІМЕНІ МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО: СТАНОВЛЕННЯ І ПОСТУП	4

СЕКЦІЯ 1.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XV – XIX СТОЛІТТЯ

Швець Олеся

КНЯЗЬ РОМАН ФЕДОРОВИЧ САНГУШКО ЯК ЖИТОМИРСЬКИЙ СТАРОСТА	9

Андрієвська Ірина

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН МІСТ ЗАСЛАВСЬКОЇ ВОЛОСТІ (ЗА ІНВЕНТАРЕМ 1637 Р.)	15

Ющук Тетяна

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ МІСТ ВОЛИНИ У XVIII СТ.	18

Костюкович Ольга

РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ У МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	22

Корчик Максим

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНТСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	27

СЕКЦІЯ 2.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Садовський Сергій

ДИВЕРСІЇ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАН НА КОМУНІКАЦІЯХ РІВНЕНЩИНИ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	32

Максимчук Валентин

ПОЛЯКИ В РАДЯНСЬКОМУ ПАРТИЗАНСЬКОМУ ТАБОРІ (1943-1944)	37

Малов Олександр

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XXI СТ.)	42

Лисак Валентина

ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ	46

Ющук Світлана

АВТОКЕФАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ	51

СЕКЦІЯ 3.

УКРАЇНА І СВІТ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Костюкевич Інна

ОДА НОБУНАГА ТА ЙОГО ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	56

Клімковський Тарас

УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНТСТВА Л. КРАВЧУКА	60

ВСТУПНЕ СЛОВО

Трофимович Володимир,

*завідувач кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»,
доктор історичних наук, професор*

Близняк Микола,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ІМЕНІ МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО: СТАНОВЛЕННЯ І ПОСТУП

Кафедра історії Національного університету «Острозька академія» відноситься до найперших кафедр нашого навчального закладу, а її заснування у структурі тоді ще гуманітарного факультету (а тепер вже у складі факультету міжнародних відносин) відбулося у грудні 1996 р.

Відродження в 1994 р. у волинському провінційному містечку вищого закладу освіти цілком справедливо може розглядатись як своєрідний історичний феномен. Однак він – наслідок не випадкового збігу обставин чи провіденційної волі, а симбіозу об'єктивних і суб'єктивних передумов і причин, торжества історичної справедливості й об'єктивної необхідності [11, с. 153]. Україні потрібен був символ спадку традицій, безупинності прогресу, істини, добра. На наш погляд, ініціатор відродження академії – це дух народу, персоніфікований в українцях Ігорі Пасічнику, Миколі Ковальському, Миколі Гришуку, Петрі Андрухову та багатьох-багатьох інших. І саме їм, першим, завдячують народженням і розквітом сьогоднішньої академії. Хоча на їх шляху стояли гігантські труднощі. Адже відродити вищий навчальний заклад у невеличкому містечку в державі, яка ледве спиналась на ноги і слабенько знала власну історію, було досить складно. Крім того, Острог був занедбаним містом. За радянських часів у ньому були відкриті такі заклади, як обласні психоневрологічна лікарня, тубдиспансер, школи для дітей з вадами слуху та розумово відсталих. Тому відкриття тут вищого навчального закладу було справді фантастичною ідеєю, в яку мало хто вірив. Як згадував Петро Кулаковський: «Починалося все з нічого і з фантазій. Труднощі були цілодобово, але було дуже багато щирості і це підкуплювало» [8].

Навчальний заклад, який вдруге постав на древній острозькій землі, продовжував кращі європейські освітні та наукові традиції XVI – XVII ст. Відтак, створення кафедри історичного профілю було нагальною вимогою, що стояла перед ініціаторами його заснування спочатку під назвою «Острозький вищий колегіум».

Відродження академії розпочалося з ініціативи корінних острожан – Миколи Павловича Ковальського (1929-2006) та Петра Зотовича Андрухова (1924-1996). Обоє були істориками за фахом і зробили значний внесок у розробку наукових проблем минулого Острога, Волині та України в цілому.

Восени 1994 р. з Дніпра (тоді – Дніпропетровська) до рідного Острога переїхав видатний український історик, джерелознавець та історіограф, засновник відомої в Україні «школи джерелознавців» Микола Павлович Ковальський. «Повернення до Острога, – зауважив Віктор Атаманенко, – було важливим кроком в житті М.П. Ковальського і стало можливим тільки в зв'язку з відновленням діяльності Острозької Академії (на 1994 р. – Острозький вищий колегіум Національного університету «Києво-Могилянська академія»)» [5, с.112].

Науково-педагогічна діяльність Миколи Павловича в Острозі істотно піднесла престиж відродженого навчального закладу в Україні. До Острога професор запросив своїх учнів – кандидатів історичних наук Петра Михайловича Кулаковського та Віктора Борисовича Атаманенка. Влітку 1995 р. сюди прибула Алла Євгенівна Атаманенко [4, с. 107]. Таким чином було сформовано первісне ядро майбутньої кафедри історії.

Розпочинати діяльність необхідно було з елементарної підготовки до навчального процесу. На 13 вересня 1994 р. вже були складені проекти робочих навчальних програм з історії України, укра-

їнської культури та інші, що були скеровані до Національного університету Києво-Могилянська академія (далі – НаУКМА) для подальшого затвердження [1, арк. 4]. Для створення та розширення бази Наукової бібліотеки новоствореного колегіуму значних зусиль доклали М.П. Ковальський. Він подарував понад 50 томів «Полного собрания законов Российской империи», польськомовну енциклопедичну загальну історію, томи першого видання «Большой Советской Энциклопедии» 1920-1930-х рр. та інші книги, що мали унікальне та винятково важливе значення у системі підготовки майбутніх фахівців у галузі історії [1, арк. 13; 11, с. 159]. Як зауважив П. Кулаковський, продавши ці раритетні, особливо цінні видання «Микола Павлович міг купити квартиру в будь-якому місті України» [9].

У грудні 1994 р. розпочала свою роботу кафедра історії, культурології та економіки. Відповідно, першими спеціальностями, за якими місцеві студенти здобували свій майбутній фах, стали «історія», «культурологія» та «економіка». Її завідувачем призначили доктора історичних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України М.П. Ковальського, а посаду методиста обійняла Олександра Борисівна Бокайло, корінна острожанка, випускниця історичного факультету Дніпропетровського державного університету, яка і сьогодні працює на кафедрі.

Титанічна праця професорсько-викладацького складу на чолі з ректором, доктором психологічних наук, професором Ігорем Демидовичем Пасічником по розбудові закладу дала плідні результати. Невпинний розвиток Острозького Вищого Колегіуму призвів до створення нових академічних структур. В 1995 р. була створена кафедра історії та культурології, яку з наступного року очолював В.Б. Атаманенко. З допомогою архівних документів вдалося відновити її професорсько-викладацький склад станом на серпень 1995 р.: доктор історичних наук, професор М.П. Ковальський, доктор психологічних наук, професор І.Д. Пасічник, кандидат історичних наук, доцент В.Б. Атаманенко, кандидат історичних наук, старший викладач П.М. Кулаковський, кандидат історичних наук, доцент А.В. Ткачук, кандидат філософських наук, доцент В.В. Глушкін, викладачі В.П. Яремчук, А.Є. Атаманенко, Л.В. Квасюк, О.Л. Позіховський, О.Ф. Калабський, В.А. Лопатський [1, арк. 89]. Згодом, у результаті низки реорганізацій, названі викладачі стали працювати у різних структурних підрозділах сьогоденного університету.

Згідно з рішенням Вченої ради від 9 грудня 1996 р., на гуманітарному факультеті постала кафедра історії, як базова за напрямком «Історія». Її завідувачем призначили В.Б. Атаманенка. Слід констатувати той факт, що ядро колективу було сформоване з представників «школи Ковальського», відтак кафедра стала однією з найпотужніших в плані професорсько-викладацького складу і, фактично, залишається такою до нині. У 1999 р. зі Львова до Острога на постійне місце роботи переїхав доктор історичних наук, професор Володимир Васильович Трофимович з дружиною Надією Іванівною, який з весни наступного року очолював кафедру.

В грудні 1994 р. було створено Острозьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського [1, арк. 72; 10, с. 18; 12, с. 151], хоча в силу певних обставин широкомасштабну працю в цьому напрямку історикам розгорнути не вдалось [5, с. 113]. В рамках діяльності острозького осередку було створено видавничу серію *Studia Historica res gestas Ostrogoiae illustrantia*, відповідальним редактором якої став Микола Ковальський, а членами редакційної колегії – Віктор Атаманенко, Петро Кулаковський та Віктор Павлюк. Таким чином було підготовлено і видано лише кілька важливих праць [6; 7].

Упродовж означеного періоду кафедра плідно співпрацювала з провідними академічними установами відповідного профілю, університетськими центрами, науково-дослідними інституціями та музеями Києва, Львова, Дніпропетровська, Житомира, Луцька, Тернополя, Рівного, Острога та інших міст. Зокрема, як впливає з «Угоди про наукову співпрацю у галузі історії між Українським інститутом національної пам'яті та Національним університетом «Острозька академія», підписаною керівниками установ 30 вересня 2011 р., кафедра історії зобов'язується:

1. Організовувати й проводити спільні наукові семінари, конференції, круглі столи з проблем дослідження національної та історичної пам'яті.
2. Брати участь у проведенні наукових досліджень з проблем національної та історичної пам'яті, інших актуальних проблем історичної науки.
3. Забезпечувати видання спільних збірників, журналів, підручників та методичних розробок, які сприяють науковій діяльності сторін.

4. Забезпечувати проведення спільних патріотко-виховних та інформаційно-просвітницьких заходів.

5. Співробітничати у галузі підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації [9].

У рамках університету керівництво навчального закладу та кафедри організували зустрічі з вітчизняними та зарубіжними вченими, які свої сили і талант поклали на вівтар служіння музі «Клію» – Л. Винаром, Д. Веденєвим, В. Горобцем, С. Плохієм, Ф. Сисином, В. Смолієм, В. Степанковим, П. Толочком, В. Ульяновським та багатьма іншими істориками. Безумовно, під їх впливом теж творилась особлива наукова аура академії.

Кафедра зуміла залучити до співпраці з острозькою вищою школою низку відомих сучасних істориків з Києва, Дніпра, Львова, Луцька, Рівного та інших міст, які читали студентам актуальні та цікаві спецкурси, рецензували їхні дипломні і магістерські роботи, очолювали державні експертні комісії, надавали консультації в підготовці кандидатських і докторських дисертацій, монографій, посібників тощо. Це професори, доктори історичних наук В.К. Баран, Д.В. Веденєв, С.В. Гаврилюк, Л.О. Зашкільняк, М.В. Кирсенко, І.Ф. Ковальова, К.К. Кондратюк, М.М. Криль, О.Є. Лисенко, М.Р. Литвин, С.А. Макаруч, Я.Й. Малик, Ю.А. Мицик, І.Г. Патер, М.А. Пелешин, Ю.А. Святець, Г. Сегеда, О.М. Сухий, Ю.І. Шаповал, доценти, кандидати історичних наук Г.В. Бондаренко, А.А. Жив'юк, Ю.А. Киричук, А. Козицький, Б.Л. Крачковський та інші. Усі вони зробили вагомий внесок у процес професійного і наукового становлення студентів і викладачів академії, сприяли підвищенню авторитету кафедри.

Важливою подією у житті колективу кафедри, своєрідним лакмусовим папірцем оцінки його наукових звершень стали захисти докторських дисертацій В.П. Яремчуком (2009) та А.Є. Атаманенко (2010), котрі присвятили свої дослідження проблемам історіографії в Україні та поза її межами. Готується до захисту докторської дисертації В.Б. Атаманенко.

Протягом десяти років поспіль на кафедрі успішно функціонує науково-теоретичний семінар, у рамках якого її члени щомісячно презентують власні нові наукові здобутки. Певним «випробуванням» він став і для аспірантів та здобувачів, які щорічно виступають з темами наукових доповідей у руслі дисертаційних досліджень.

З 2000 р. запрацював навчально-методичний кабінет кафедри історії (а з 2010 р. – ще й краєзнавства та міжнародних відносин). Його очолила випускниця Львівського державного університету ім. І. Франка Н.І. Трофимович. Поступово кабінет ставав своєрідним методичним центром підготовки передовсім істориків (а також представників інших спеціальностей). Тут, головним чином, сконцентрована вдало підібрана спеціалізована література для підготовки до семінарських занять, заліків, модулів, іспитів, проходження практики в школі. Вже низку років він комплектується важливими періодичними виданнями, науковими монографіями. Частину важливого наукового доробку, насамперед свої праці, йому подарували знані вітчизняні дослідники – В.К. Баран, Д.В. Веденєв, Л.О. Зашкільняк, Я.Д. Ісаєвич, К.К. Кондратюк, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко, С.А. Макаруч, Я.Й. Малик, Ю.А. Мицик, О.М. Сухий, Ю.І. Шаповал та інші. Періодично у ньому влаштовуються виставки публікацій, присвячені важливим подіям вітчизняної і світової історії. Усе це, а також доброзичливі консультації та допомога у пошуках джерел та літератури завжди притягували сюди студентів, спраглих до знань.

У 2001 р. розпочав свою роботу магістеріум, що стало свідченням високого рівня підготовки істориків та подальшої плідної праці над перспективами кафедри її колективу. 31 липня того ж року на магістерську програму з напрямку «Історія» тоді гуманітарного факультету, згідно з рішенням приймальної комісії, було зараховано 10 студентів [3, арк. 79]. А вже у грудні при кафедрі з'явилась аспірантура денної та заочної форм навчання. За всі роки функціонування аспірантури через неї «пройшли» кращі вихованці академії, які продемонстрували не лише ґрунтовні знання, а й справжні здібності до наукової роботи. Першою з її випускників кандидатську дисертацію на тему «Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття» захистила у 2004 р. у Львові Інна Віталіївна Шостак. Характерно, що починаючи з 1994 р., ректорат Острозького Вищого Колегіуму неодноразово звертався до керівництва ще Києво-Могилянської академії стосовно відкриття аспірантури [1, арк. 71-72].

Великою втратою для наукового світу стала смерть 5 жовтня 2006 р. професора М.П. Ковальського. Відтоді кафедра історії стала носити його ім'я. Для увіковічення пам'яті одного з ініціаторів та організаторів створення університету в Острозі та першого керівника кафедри щорічно

проводяться конкурси наукових робіт на здобуття премії його імені серед істориків. З ініціативи членів кафедри щороку почергово влаштовуються наукові читання пам'яті Вченого в нашому та в Дніпропетровському національних університетах, за результатами яких вже вийшли у світ наукові збірники праць. У 2017 р. аспірант кафедри історії О. Мельник успішно захистив кандидатську дисертацію про М.П. Ковальського на тему «Наукова, освітянська та громадська діяльність Миколи Ковальського (1929-2006 рр.)».

Улітку 2010 р. відбулась довгоочікувана для кафедри подія – відкриття спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю 07.00.01 – історія України. До її складу увійшли члени різних кафедр НаУОА – історії, країнознавства, міжнародних відносин, політології, релігієзнавства, а також доктори наук з університетів Житомира та Тернополя. Характерно, що першими в ній успішно захистили свої дисертації на тему «Діяльність Служби безпеки ОУН (б) на території Волині та Полісся. 1946-1951 рр.» і «Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1945-кінець 1950-х рр.)» аспіранти кафедри історії відповідно Я. Антонюк і Т. Ремарчук. Здобувачі кафедри історії нашого університету та інших вузів продовжують представляти на розгляд спеціалізованої ради дисертації та захищати їх в Острозі.

Щорічно кафедра історії ініціює проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, круглих столів, на яких порушуються актуальні проблеми вітчизняної та зарубіжної історії.

У 2016 р. кафедра продовжила зареєстровану попередньо державну науково-дослідницьку тему «Актуальні проблеми історії та історіографії України модерної доби», в рамках якої плідно працює її професорсько-викладацький та аспірантський склад. Зокрема, періодично виходить збірник «Наукові записки НаУОА: історичні науки», що включений до переліку наукових фахових видань з історичних наук та включений до міжнародних наукометричних баз *Index Copernicus*, *Slavic Humanities Index* та Наукової електронної бібліотеки. Станом на 2018 р. маємо вже 27 його випусків.

Без перебільшення можна стверджувати, що впродовж останніх десяти років (і особливо після відкриття аспірантури) кафедра історії стала певною мірою «кузнею кадрів», якими постачає й інші структурні підрозділи вишу. Її співробітники і вихованці стали засновниками, завідувачами, членами нових кафедр, деканами, зокрема, факультетів політико-інформаційного менеджменту та міжнародних відносин. Сьогодні колектив кафедри – це викладачі з докторськими та кандидатськими ступенями, вченими званнями професорів та доцентів, котрі мають різносторонні наукові зацікавлення. Серед них проблеми: Острогіани; національно-визвольних змагань та церковного життя; українсько-польські відносини; соціально-економічні, джерелознавчі та історіографічні аспекти розвитку Волині як історичного регіону; історіографія історії України; історія української діаспори. Вони є недостатньо досліджені та дискусійні, або значною мірою спотворені та фальсифіковані в недавньому минулому, мають нині гостре суспільне звучання, потребують не лише об'єктивного висвітлення, заповнення серйозних прогалів в історичній науці, але й повернення з небуття імен борців за волю України, її видатних синів і дочок, вшанування пам'яті тисяч і тисяч невинних жертв минулих трагічних подій, підтвердження державницьких традицій українського народу, його славетних звитяг на полях битв, в мирній праці, в царині науки і культури.

Викладачі кафедри історії В.П. Яремчук, В.Б. Атаманенко та А.Є. Атаманенко увійшли до авторського колективу фундаментального енциклопедичного видання «Острозька академія XVI – XVII ст.», що побачило світ у 2011 р. і стало вагомим внеском у розробку проблем Острогіани та Волиніани, новим і цінним надбанням вітчизняної історичної науки, викликало значний інтерес науковців і широкої громадськості і, безперечно, служитиме благородній справі виховання студентської молоді на славних традиціях Острозької академії.

Безперечно, колектив кафедри свідомий того, що потрібно докласти ще значні зусилля, аби істотно підвищити науково-методичний рівень викладання навчальних дисциплін, поглибити дослідження Острогіани та інших актуальних проблем історичної науки, активізувати студентську наукову роботу і написання якісних монографій, навчально-методичних посібників та підручників, запровадити госпдоговірні теми, налагодити контакти з профільними кафедрами провідних університетів і наукових центрів світу, «пробитись» зі своїм науковим доробком у рейтингові зарубіжні журнали тощо.

Отже, за всі роки існування кафедри історії завдяки спільним зусиллям її викладачів, лаборантів, аспірантів, здобувачів сформувався кваліфікований, цікавий, «здоровий», творчий і перспек-

тивний колектив, основне поповнення якого – випускники академії. Відчуваючи себе живою клітиною потужного університетського організму, він бачить своє завдання у суттєвому піднесенні рівня підготовки добре вишколених кадрів у поєднанні навчальної, виховної і наукової роботи як на основі традицій славетної Острозької академії XVI – XVII ст., так і сучасних вітчизняних та світових стандартів.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів Національного університету «Острозька академія». Ф.1 Національний університет «Острозька академія». Вчена рада. Справа 1. Протоколи і ухвали Вченої ради. Вересень 1994-1995 рр. 160 арк.
2. Архів Національного університету «Острозька академія». Ф.1. Національний університет «Острозька академія». Справа 5. Протоколи і ухвали Вченої ради. Серпень 1996-грудень 1996. 277 арк.
3. Архів Національного університету «Острозька академія». Ф.1. Національний університет «Острозька академія». Навчально-методичний відділ. Справа 10. Особовий склад. Накази по студентах 19 червня-17 жовтня 2001 р. 270 арк.
4. Атаманенко А.Є. Пам'яті Вчителя – видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam ... Ad honores ... Ad memorandum.* Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2007. С. 106-111.
5. Атаманенко В.Б. Острозький період в науковій діяльності М.П. Ковальського. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam ... Ad honores ... Ad memorandum.* Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2007. С.112-118.
6. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі. Острог: РВВ НаУОА, 2001. 78 с. + 4 ілюстр.
7. Ковальова І. Я мала щастя працювати разом з М.П. Ковальським. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* Острог, 2008. Вип. 12. С. 5-11.
8. Мицик Ю.А. Острог в роки національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. Острог, 2001. 45 с.
9. Особистий архів В.В. Трофимовича // Розповідь П. Кулаковського, записана 20 вересня 2001 р.
10. Особистий архів В.В. Трофимовича // Угода про наукову співпрацю у галузі історії між Українським інститутом національної пам'яті та національним університетом «Острозька академія» [30 вересня 2011 р.]
11. Сохань П. Українська археографія та джерелознавство: здобутки, проблеми, перспективи. *Пам'ять століть.* 2001. № 2 (28). С. 11-19.
12. Трофимович В. Відродження і поступ Острозької академії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* Острог, 2002. Вип. 2. С. 153-166.
13. Хроніка діяльності Інституту [української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського] 1991 – 2000. *Пам'ять століть.* 2001. № 2 (28). С. 145-157.

СЕКЦІЯ 1. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XV – XIX СТОЛІТТЯ

Швець Олеся,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 929 : 94 (477.42)

КНЯЗЬ РОМАН ФЕДОРОВИЧ САНГУШКО ЯК ЖИТОМИРСЬКИЙ СТАРОСТА

Статтю присвячено вивченню діяльності волинського князя Романа Федоровича Сангушка у період перебування його на посаді Житомирського старости. Також у роботі наведено стан вивчення проблеми та подано характеристику аспектів розвитку Житомирського краю впродовж середини-кінця третьої чверті XVI ст. Разом з тим відзначено роль, яку відіграв князь Сангушко у загосподаренні регіону та збільшенні рівня обороноздатності замку.

Ключові слова: *Житомирське староство, загосподарення, волинський князь Дмитро Федорович Сангушко, замок, татарські напади, обороноздатність.*

The article is devoted to the study of activity of the Volyn prince Roman Fedorovich Sangushko during the government of Zhytomir starostvo. In the article it was also given a degree of studying the issue and describes the aspects of development of Zhytomir region from the middle to the end of the third quarter of the XVI century. Moreover, it was noted the role, which Prince Sangushko played according to economic development of the region and the increase the level of defense capability.

Keywords: *Zhytomir starostvo, economic development, Volyn prince Roman Fedorovich Sangushko, castle, Tatar attacks, defense capability.*

Від початку XVI ст. Волинь стала осередком розвитку та колосального розростання чисельності магнатських та шляхетських родів, з інтересами яких змушений був рахуватися і король Речі Посполитої. Однак, із проголошенням Люблінської унії представники князівських волинських родин все частіше спрямовують свій погляд на неосвоєні «пустки» пограниччя Київського та Брацлавського воєводств. І хоча дошкульні татарські напади, які заважали загосподаренню регіону, ставали перешкодою у бажанні до експансії, все ж саме у цей період пожалування ще незвіданих земель для їх подальшого освоєння стає найкращою винагородою для видатних представників численних родів Волині чи то за адміністративну службу, чи військову звитягу.

Науковці приділяли значну увагу вивченню діяльності волинських князівських родин. Особливості їхньої всебічної діяльності ставали вже об'єктом низки досліджень, зокрема у працях Н. Полонської-Василенко, Н. Яковенко, А. Янушкевича та статтях І. Ярмошика, Т. Яцечко-Блаженко [7, 9, 10, 11, 12]. Разом з тим, праці вказаних вчених-істориків рідко коли стосувалися питання розширення їхніх володінь та безпосередньої діяльності за межами Волинського осередку.

Метою статті є дослідження діяльності одного із представників князівської родини Сангушків, а саме – князя Романа Федоровича Сангушка (бл. 1537-1571 рр.), житомирського старости, брацлавського воєводи та польного гетьмана литовського. Варто також з'ясувати, яку роль він відіграв у загосподаренні Житомирського староства та захисті його від татарського свавілля.

Із середини XVI – до кінця XVI ст., а особливо у зв'язку з Люблінською унією, з'являється досить велика частка волинських князів та магнатів на теренах Київщини, що обіймали посади старост, каштелянів і воєвод. Незважаючи на те, що значна кількість міст Правобережної України у той час вже була наділена магдебурзьким правом, і Житомир, як єдине місто староства теж отримав магдебургію

у 1444 р., говорити про повне міське самоврядування у цьому краї немає підстав, оскільки воно у великокнязівських (королівських) містах у той час значно обмежувалося втручанням місцевої адміністрації, а саме старост.

Інститут старостинської влади, міцно закорінений в українському ґрунті у XVI – першій половині XVII ст., був запозичений із Польщі, і вже у XIV ст. старостинська влада була знана і на українських землях [3, с. 143-144]. Старости очолювали староства та повіти – адміністративно-територіальні одиниці, на які поділялися воєводства; їм підпорядковувалася судова влада, вони були представниками великого князя або короля на місцях і діяли від його імені. До їхніх обов'язків належало оберігати замок та підтримувати громадський мир і спокій на своїй визначеній території. Владі старости підлягала не лише непривілейована людність, зокрема міщани чи селяни, але й місцева шляхта. Окрім того, старости значною мірою виконували поліційні функції в повіті і вирішували господарські питання [3, с. 144].

Житомирськими старостами з часу існування та виокремлення самого староства як територіально-адміністративної одиниці були такі князі: Семен Глібович Пронський (1538-1539 рр.), Богущ Федорович Корецький (1539- 1548 рр.), Дмитро Федорович Сангушко (1548-1552 рр.), Роман Федорович Сангушко (1557-1571 рр.), Михайло Андрійович Чорторійський (1574- 1582), Януш та його син Олександр Заславські (1598-1629 рр.), Януш Федорович Тишкевич (1627-1649 рр.) [10, с. 123]. Кожен із вище перелічених осіб сприяв розбудові та розвитку краю, примноженню його багатств.

Так, одним із старост Житомирського краю за всю історію його існування був волинський князь Роман Федорович Сангушко. Княжий рід Сангушків належав до давніх литовсько-руських князівських родин гербу Погоня. Вже починаючи із середини XV ст., представники їхньої родини обіймали високі адміністративні посади. Василь Сангушко був брацлавським та вінницьким намісником у 1443-1445 рр., а його племінник Андрій Олександрович виконував аналогічні доручення, однак вже на початку XVI ст. (1503-1531 рр.) За свою державну службу Сангушки отримали значні земельні пожалування, переважна більшість яких знаходилася на Волині [13]. Федір Андрійович Сангушко обіймав посаду маршалка Волинської землі, а у 1544-1547 рр. став вінницьким та брацлавським старостою. Відомим в історії України залишився і старший із синів Федора Андрійовича – Дмитро Федорович. Після смерті батька він отримав Брацлавське, Вінницьке та Житомирське староства, а із 1552 р. був переведений на урядування Черкаським та Канівським староствами [13].

У другій половині XVI ст. родину Сангушків репрезентував князь Роман Федорович, який виховувався при королівському дворі Сигізмунда II Августа. Як хоробрий воєначальник він рано розпочав військову кар'єру і вже у 1555 р. на чолі власного загону взяв участь у війні проти Московської держави. За військові заслуги Роман Сангушко у 1557 р. отримав Житомирське староство [13].

Із таким новим надбанням та серйозним призначенням Роман Федорович, як талановитий організатор, розгорнув активну діяльність, першим напрямком якої стало укріплення міських мурів для кращого захисту від татарських військ, які щораз завдавали місту дошкульних руйнувань. Житомирський замок на період перебування на посаді князя Романа був найбільшим замком в Київській землі, де містилася резиденція воєводи, старости, єпископа [7, с. 153-154]. Замок займав територію бл. 130 м. завдовжки і 115 м. завширшки, тоді як, наприклад, канівський – відповідно 95 м. і 36 м. Він був розташований на замковій горі, нагадував собою неправильний шестикутник із трьома городнями і п'ятьма кутовими баштами. Стіни замку, складені кліттю із трьох колод у товщину, закінчувалися зверху валом із колод, каміння і кілків. Стіни були подвійні, порожній простір між ними заповнювався землею або піском, а потім стіни поверх обмащувалися глиною для охорони від пожежі. Таку стіну не могло пробити гарматне ядро того часу. На внутрішньому боці стін стояли комори для зберігання майна у часи небезпеки, покриття яких служило помостом для оборонців замку. На помост вела драбина або східці, там же лежали засоби для оборони. Із трьох боків фортецю оточував глибокий рів, наповнений водою. До головної башти вів підвісний міст, а на інших баштах удень і вночі несли службу вартові. Невід'ємною частиною замку були підземні переходи, в яких місцеві жителі знаходили притулок під час небезпеки й через які проникали в розташування ворога, а також доставляли в замок провіант і воду. Тому Житомирський замок, як усі інші, був не лише оборонною спорудою, а й значним господарством.

Варто зауважити, що стан замкових мурів у Житомирі, особливо у XVI ст., був вкрай неоднаковим. Так, у 1524 р. за урядування Дмитра Кмити житомирський замок «згорів від стихії» після

чого розпочався тривалий процес відбудови мурів та внутрішніх споруд [5, с. 107]. Із матеріалів ревізії за 1545 р. бачимо, що замок уже був відбудований стараннями старости Семена Бабінського [6, с. 237-256]. Ревізор відзначив, що будівлі досить добрі, усе ж недбало утримувані, а деякі не зовсім добудовані. Зем'яни з мешканцями скаржилися на старосту, який, маючи від казни гроші на будівництво, примушував їх до безоплатної роботи. У новозбудованому замку на той час було 45 городень, 4 вежі і 2 башти. Але на час ревізії вони ще не всі були розподілені між міщанами й землянами. Міщан було 49 димів, 11 стрільців і слуг замкових. Панів і зем'ян, які тримали маєтки, що тяжіли до замку, було 22; мали вони 39 сіл із 104 підданими. Утримання мосту лежало також на обов'язках міщан. Сталого забезпечення провіантом на час складання ревізії замок взагалі не мав. озброєння й амуніція міста загалом були недостатніми, особливо невістачало рушничного пороху [6, с. 237-256].

Під час ревізії за 1552 р. за урядування Дмитра Сангушки, брата Романа, замок стояв над річкою Кам'янкою. На цей час він уже вимагав ремонту, що пояснювалося низьким рівнем обороноздатності через попереднє незавершене будівництво. Як наслідок, після здійснення опису ревізори зобов'язали міщан, які належали до замку в міру необхідності укріпити замкові мури, башточки, балки та цеглу, які вітер позривав повинні вправити і все, що поруйнувалося раніше, ніж ревізія проходила, повинні були відремонтувати задля їхньої більшої безпеки. Також внаслідок опису, урядові особи постановили, щоб міщани виділяли 2 дні на замкові роботи, за чим повинен був пильнувати староста і аби ні на які інші роботи тих міщан, що на замок працюють, він не залучав [14, с. 13-15].

Порушення були і в організації польової сторожі, яка перебувала в 20 милях від замку [5, с. 108]. Скаржилися, що після пожежі в замку князь Костянтин Острозький забрав згорілі спіжі, гармати і дзвони й вивіз майже увесь арсенал 20 возами до свого маєтку в Полонному. На озброєнні замку у 1552 р. була одна гармата, 3 сарпантини, 56 гаківниць – малокаліберних гармат, також повна бочка пороху, селітри, пороху для рушниць півфаски, дві фаски куль гаківничих та іншого арсеналу [14, с. 13-15].

Восени 1561 р., вже за урядування Романа Сангушка замок спіткало чергове лихо – пожежа, і князю знову довелося ініціювати реставрацію дерев'яних споруд в Житомирі [13]. Постало також питання відновлення провіанту та арсеналу, на що і спрямував свої зусилля новопризначений староста.

Після входження Київської землі до Речі Посполитої у 1569 р. Житомир став центром повіту і староства та місцем проведення повітових сеймиків. У той час збільшилася обороноздатність замку, бо вже у 1572 р. тут було 5 башт (одна не завершена – не мала покриття) і 68 городень. Хоча замкові мури не були повністю покриті глиною (не обмазані), внутрішні споруди все ж були відбудовані: замок мав світлицю, хлів, пекарню, стайні, сад, а також комори для зберігання борошна та пороху [14, с. 13-15].

Впродовж другої половини XVI ст. місто швидко розбудовувалось та розвивалось і вже за даними ревізії Київського воєводства у 1571 р. у Житомирі платили із 56 димів по 16 гр., із 14 димів у заулках по 8 гр., із 14 нуждених халуп убогих людей, які мешкали за містом, по 4 гр., від 11 коморників по 6 гр., від 4 купців по 12 гр., від 5 ремісників (3 шевці, 1 кравець, 1 коваль) по 8 гр., від 7 димів бояр путних по 20 гр., від 6 людей убогих по 2 гр. [14, с. 13-15]. Покращилася обороноздатність замку завдяки збільшенню арсеналу, що підтверджують зафіксовані дані у реєстрі: у місті наявні вже 55 аркебуз, 11 порохових комор, 3 сарпантини, селітра, порох та ін. [14, с. 13-15].

Ще однією заслугою князя Сангушка та водночас характерним явищем того часу стало освоєння пусток на теренах Київщини, поява нових міст, містечок та сіл, що оточували замки та концентрували не лише великі фільваркові господарства, а й були джерелом провіанту для забезпечення потреб замку. Сприятливі умови для колонізаційного поживлення створювала протекційна політика уряду, яка виражалася у наданні прикордонним, а особливо новим містам податкових та митних пільг. Королівський уряд, декларуючи потребу в будівництві оборонних замків і навіть не раз обіцяючи їх споруджувати власним коштом, не мав на це ні сил, ні грошей. Тому участь короля в колонізаційних акціях обмежувалася до сприяння приватним ініціативам. Колонізаційний процес після Люблінської унії був наслідком передусім господарської активності місцевої еліти – князів і панів, які за власний кошт будували замки та осаджували нові поселення [9, с. 245-247]. Наприклад, у поборовому реєстрі Житомирського староства 1552 р. згадується вїт, який був зобов'язаний роз-

поділяти пустки серед новоприбулих мешканців, попередньо повідомивши про це старосту. У цьому ж реєстрі є дані вже про невеличке новоосіле село, що належало до Житомирського замку, яке міщани залюднювали та загосподарювали за свій кошт як і в решті України і не виконували жодних повинностей, оскільки мали пільги як новопоселенці [14, с. 13-15].

Появу нових містечок супроводжувало концентрування довкола них сільської людності, котра віднини могла пересидіти татарський набіг за стінами замку. Відтак, доволі швидко більшість поселень міського типу обростало волостю, тобто селами, які, як тоді говорилося, «тягнули» до нього, формуючи податкову, церковну та торговельну округу [9, с. 245-247]. За даними списків поборових реєстрів, чисельність жителів між серединою XVI ст. і 1620-ми рр. зростає. За підрахунками О. Яблоновського, кількість димів збільшилась від 1552 по 1622 рр. включно у Житомирі із 224 до 578, тобто майже у 2,5 рази [2, с. 57]. У реєстрі за 1571 р. з-поміж місцевої житомирської міщанської еліти згадуються 14 родин, а також близько 66 підданих цих панів загалом. Зважаючи на перелік вміщений у реєстрі, слід відзначити факт швидкого розростання міста, збільшення чисельності його мешканців, зміни етнічної та професійної структури людності замку. Також згадується 12 людей із с. Котельня, які хоч і в Житомирі не жили, все ж на замок прислугувували і не виконували ніяких повинностей, окрім роботи призначеної старостою [14, с. 13-15].

Більшість членів міщанської громади в Житомирі в 1552 р. становило прийшло населення – 3/4 всіх жителів. У Житомирі за даними ревізії 1552 р. мешкали вихідці з Київщини (Овруча, Полонного, Мозиря, Слободища), Волині (Корця, Милятина, Луцька), а також із Білорусії (Бобруйська, Турова, Слуцька й Копиля) [8, с. 26]. Крім українців та білорусів в українських містах проживали ще й росіяни, поляки, литовці, євреї, молдавани, чехи, німці, турки, вірмени та представники інших народностей [8, с. 34].

Переважна більшість населення на території сучасної Житомирщини в XV – першій половині XVII ст. жила в селах і займалася землеробством, скотарством, ремеслами і промислами. Саме у цей період важливу роль в економічному житті українських міст, як і тогочасного суспільства в цілому, відігравали селянські залізновидобувні промисли, на чому добре зналися представники Житомирського краю [4, с. 18]. Серед ремісників на території сучасної Житомирщини найбільше було бондарів, теслярів, гончарів та рудників. Останні, як правило, осідали на берегах річок, де були поклади болотних руд, з яких вони виплавляли залізо забезпечуючи ним міста та села всього воеводства [8, с. 122].

Ще одним напрямком діяльності Романа Федоровича Сангушка став збройний захист замку та боротьба із кримсько-татарськими ордами, які звикли блискавичними ударами нищити Житомирську землю, спустошуючи край. Військова тактика татар зводилась до раптового і навалного нападу, знищення матеріальних ресурсів та взяття якомога більшого ясиру. Прямим наслідком таких набігів стала протекційна політика королівського уряду наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. та усталення загонів самооборони – надвірні війська князів та волинського, київського і подільського панства, які брали на себе чималу частку антитатарських бойових дій, об'єднувались на виклик польних гетьманів із кварцяним військом. Це не розв'язало остаточно татарської проблеми, але часи тотальної незахисності порубіжжя справді минулися [9, с. 245-247].

Роман Федорович організував низку вдалих захисних кампаній проти кримських татар на теренах не лише Житомирського краю, а й деінде, здобуваючи звитягу та досвід у переможних битвах. У січні 1558 р. під команду Григорія Ходкевича князь Сангушко вирушив проти татар, які пройшли між Хмільником та Вінницею до Меджибожа, звідки почали повертатися з ясиром [13].

Незадовго до цього, в лютому 1557 р., після отримання у доручення староства, Роман Сангушко розпочав підготовку вже Житомирського замку до можливого захисту. Загін Романа Сангушка брав участь у декількох боях із кримськими татарами, відбиваючи у них ясир (захоплених в полон для продажу в рабство російських селян). Протягом 1564-1565 рр. Роман Сангушко знову перебував в Житомирі, щоб захищати місто і замок від нападів кримських татар, які йшли на Волинь на чолі з ханом Девлетом I Гіреєм [13].

Роман, як і його батько, користувався великою повагою у сучасників як «чоловік тверезий і у військовій справі добре досвідчений» [12, с. 27]. Його бойові успіхи були результатом застосування ним тактики нерегулярної війни, раптових ударів по противнику малими силами і добре організованої розвідки. Вишкіл та досвід воєнного мистецтва князь Сангушко здобував і впродовж Лівонської війни (1558-1583), під час якої у 1567 р. був призначеним польним гетьманом литовським та

прославився перемогами над московськими військами під Чашниками та вдалим штурмом Ульського замку в серпні 1568 р. У XVI ст. Сангушки особистим коштом утримували власні війська, які складались із професійних дружин та ополчення васалів, що водночас засвідчувало їхній високий рівень підготовки і обороноздатності. Так, зокрема Роман Федорович видав 720 кіп грошей на оплату гарнізону при штурмі Ули, а під час збору посполитого рушення у 1567 р. пожалував 1 тис. кіп гр. на оплату найманців та 2 тис. кіп гр. – для потреб земських [11, с. 200, 272]. Після взяття Ульського замку князь Сангушко взяв на себе першочергові витрати по відновленню укріплень і формуванню у фортеці гарнізону [11, с. 272].

За військові заслуги князь Роман Сангушко 25 березня 1566 р. на сеймі Великого князівства Литовського у Вільні отримав нові наділи. А вже 30 березня 1566 своїм привілеєм великий князь Сигізмунд Август призначив його на посаду першого брацлавського воєводи [13].

У своєму привілеї Сигізмунд Август писав, що Роман Сангушко, «буваючи багато разів у великих битвах, мужньо проти ворога нашого боровся, не щадив здоров'я з проливання крові своєї, робив те, що істинному і вірному лицареві і роду княжого належало робити». Одночасно князь Роман отримав у своє володіння двір у Вінниці і декілька сіл на території брацлавського воєводства [13]. Тепер повноваження Романа Сангушка розширювалися, і він вже займався зміцненням замків у воєводстві для безпеки від нападів кримських татар і також дотриманням порядку на території всього Брацлавського воєводства.

Отже, можемо зазначити, що заходи волинського князя Романа Федоровича Сангушка позитивно вплинули на рівень загосподарення регіону, освоєння незаселених «пусток» та збільшення рівня обороноздатності замку. Звичайно, цьому сприяли і події державного значення, що відбувалися одночасно із урядуванням князя Романа, а саме зміна статусу міста після входження Київської землі до Корони у 1569 р. та загальні тенденції соціально-економічного розвитку Речі Посполитої. Особливу роль відіграв староста у відбудові внутрішніх споруд замку після пожежі та застарілості замкових мурів. Наслідком діяльності князя також стала поява нових сіл та містечок, якими обростала замкова округа. Перебування на посаді старости такого відомого на волинських теренах князя сприяло переселенню до міста значної кількості заможного населення, що давало поштовх розвитку фільваркового господарства, збільшення кількості корчем та поживленню торгівлі. Так, місто впродовж другої половини XVI ст. швидко залюднювалося, збільшилася кількість дим, змінилася соціальна структура регіону. Ще одним досягненням Дмитра Федоровича стало підвищення обороноздатності міста, що виявилось у збільшенні кількості башт та городень, відбудові та зміцненні стін замку. Разом з тим його військова тактика нерегулярної війни та раптових ударів по противнику малими силами стала не лише особистим досягненням князя, а й вдалим способом відбиття нападів татар та звільнення ясиру. Така всебічна, свого роду «опікунська» діяльність князя щодо свого першого надбання дала поштовх для розвитку регіону та перетворення його у один із найбільш розвинених форпостів соціально-економічного життя Речі Посполитої.

Список використаних джерел та літератури

1. Архив Юго-Западной России. Акты о заселении Юго-Западной России (1386-1700 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича; Введение М. Ф. Владимирского-Буданова. К., 1886. Ч. 7. Т. 1. 744 с.
2. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. К.: Гос. изд-во политической литературы УССР, 1992. 360 с.
3. Заяць А. Вплив старостинської влади на функціонування міських громад Правобережної України в XVI – першій половині XVII ст. *Ефективність державного управління : зб. наук.пр.* 2009. Вип. 20. С. 143-151.
4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Житомирська область / Гол.ред. П.Т. Тронько. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. Т. 6. 725 с.
5. Кшивіцький Ю. Житомир / Юзеф Кшивіцький; пер. І. Ярмошика. *Волинські історичні записки.* Том 3. Луцьк, 2009. С. 103-115.
6. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; редкол: П. Сохань (відповідальний редактор), Г. Боряк, М. Крикун та ін. Наук.тов. ім. Шевченка в Америці, Наук. тов. ім. Шевченка в Україні, НАН України, Інститут укр. Археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2005. С. 237-256.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ, 1992. Т. 1. 588 с.
8. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. К.: Наук. думка, 1989. 232 с.
9. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2006. 584 с.
10. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993. 414 с.

11. Янушкевич А.Н. Ливонская война. Вильно против Москвы: 1558-1570. М.: Квадрига; Русская панорама, 2013. 384 с.
12. Яцечко-Блаженко Т. Князь Роман Сангушко – «Cui genus a primis litauum ductoribus». *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Матеріали XLV міжнародної наук. істор.-краєзнав. конф.* Вип. 45. Луцьк: Волинські старожитності. 2013. С. 26-30.
13. Machynia M. Sanguszko (Sanguszkowicz) Roman, kniaź z linii niesuchojesko-łokackiej (ok. 1537-1571). *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. URL: <http://lib.pu.if.ua/files/dstu-8302-2015.pdf> (дата звернення: 10.03.2018).
14. Źródła dziejowe. (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym). Warszawa. 1894. Т. XX. 185 s.

Андрієвська Ірина,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 94 (477.82) : 330

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН МІСТ ЗАСЛАВСЬКОЇ ВОЛОСТІ (ЗА ІНВЕНТАРЕМ 1637 Р.)

Інвентар 1637 р. Заславської волості дає змогу дослідити становище міст, оскільки він містить важливу інформацію, що стосується соціально-економічного розвитку та демографічної ситуації. За допомогою документа можна зробити висновки стосовно соціальної та професійної структури населення. Також, можна частково простежити, якою була етнічна ситуація на Заславщині в першій половині XVII ст.

Ключові слова: торгівля, податки, описи, інвентар, ремесло.

Inventory of 1637 Zaslav district makes it possible to investigate the situation of the area, because it contains important information concerning the socio-economic development and demographic situation. Using the document, we can draw conclusions about the social and professional structure of the population. Also, it is possible to partly observe the ethnic situation in Zaslav region in the first half of the seventeenth century.

Keywords: trade, taxes, descriptions, inventory, handicraft.

Міста Заславської волості були середньовічними містами, населення яких виконувало чисельні повинності, займалося ремісництвом та торгівлею. Розвиток міст був пов'язаний із загальним станом земельних володінь, рівнем їх залюднення та загосподарення [1, с. 32]. Міста виступали не лише центрами торгівлі і ремесла, а й сільськогосподарського виробництва, оскільки міщани користувалися землею, поєднуючи сільськогосподарські заняття з суто міськими [5, с. 246]. Це, передусім, було пов'язано з тим, що міста волості були приватновласницькими і князі Заславські були зацікавлені в аграрному розвитку своїх володінь [6, с. 73].

Існування замкових фільварків та поселень їх мешканців свідчить про те, що жителі волості були широко задіяні в сільському господарстві. Замкові фільварки концентрувались біля міст Нового Заслава, Шепетівки, Ташкова та Красного Корця [7, с. 4, 33, 59, 94]. Вони забезпечували не лише потреби замкової адміністрації, але й значна кількість сільськогосподарської продукції постачалась на експорт. Вони склалися із фільваркового подвір'я та ріллі. Крім того, у фільварках зосереджувався комплекс господарських споруд – пекарні, кухні, комори, лазні, погребі, спіжарні, голубники, сирники, возівні, солодовні, стайні, млини тощо [7, с. 4]. Подвір'я фільварку огорожувалося. Описи міст у деяких випадках містять інформацію про розміри висіву на приміських фільварках, яка може опосередковано свідчити про приблизний ареал приміського фільваркового господарства [6, с. 72]. Підвищення попиту на сільськогосподарські продукти слугувало додатковим чинником стимулу для розвитку сільського господарства та для отримання прибутків.

У сфері торгівельних відносин для міст Заславської волості в першій половині XVII ст. однією з головних тенденцій було розширення торгівельних зв'язків з одночасним зростанням ринку збуту. Тому, головну роль в торгівлі відігравало місто. Характерною його рисою розвитку було співіснування різних форм розвитку торгівлі. Однією з них була локальна торгівля. У такому випадку місто ставало сталим пунктом торгових контактів у сфері товарних відносин [2, с. 24]. Найпростішою формою локальної торгівлі були торги. Торги здебільшого проводилися раз на тиждень у визначений день, що вказувався або в привілеї, або власником міста, або ще рідше визначався міщанами [3, с. 85-86]. Проведення ярмарків було одним з найважливіших привілеїв, котрі власники надавали містам. Вони проводились один або декілька разів на рік, а розпочиналися, як правило, у дні релігійних свят. На ярмарки з'їжджалися торговці та купці, ремісники та міщани з віддалених місць.

Владислав-Домінік Заславський дбав про розвиток торгівлі в містах волості. Зокрема, він надавав пільги купцям і торговцям, що сприяло розширенню торгівельних зв'язків. Так, купці мали

право торгувати товарами, не сплачуючи орендної плати. Ще одним фактором, який сприяв розвитку торгівлі на теренах Заславщини було те, що міста волості мали досить вигідне розташування з географічної точки зору, оскільки через Заслав проходили торгівельні шляхи, які вели до міст сусідніх воєводств [4, с. 56-60].

Одним з основних елементів торгівлі не лише купців, але й самих князів Заславських становила торгівля худобою. Так, в інвентарі 1637 р. йдеться про транспортування волів відповідно до укладених контрактів з сіл в околицях Заслава [7, с. 21, 27]. Окрім місцевих купців за волами до Заслава приїжджали купці й інших міст. Як вважають дослідники, до середини XVII ст. практично половина експортованих волів належала лише 19 найбагатшим поміщикам, що володіли розлогіми маєтностями на південно-східних теренах Речі Посполитої. Одне з чільних місць з-посеред них стало утримував князь Владислав-Домінік Заславський. Наприклад, у 1636 р. Микола Янович, слуга князя Юрія Заславського, переганяв 110 волів із Заславської волості до Лукова, при цьому відзначаючи, що ті воли «з власної маєтності князя, з волості Заславської». Загалом з маєтностей Заславських протягом 7 років було експортовано щонайменше 1316 волів [2, с. 24-25].

Основною формою прибутків була торгівля збіжжям. Князі Заславські неодноразово відправляли на експорт значні партії збіжжя. Так, за 1637 р. було вивезено жита, що походило з маєтностей князя Владислава-Домініка Заславського, на суму 20 тис. злотих польських [2, с. 27]. Як правило, торгівля збіжжям, худобою чи іншими товарами відбувалася в рамках укладених попередньо контрактів.

Інвентарний опис надає реєстри про «summarius intraty na rok». Так, кожен населений пункт повинен був сплачувати чиншовий податок, податки на оренду ставків та млинів, здати певну кількість возів вівса, гусей, кур, яєць, меду та везти підводи до Буга щороку (див. Таблиця 1) [7, с. 15].

Таблиця 1.

Summarius intraty na rok
Arede Młyny karczmy Myta is tych wsi cono[.]eza des na rok – zło 500
Czinsu – zło 35/2
Stawow zspustnych na kazdy rok Czinza – zło 16/20
Owsa mirek – 8/2 Miska podłoz – zło 17
Siana wozow oprócz zagrodnikow 13 pogros 15 zło 5/15
Jatowica Rokowa – zło 12
Gesi – 2 Kaplunow 13 Jaiec puł kopy
Kur – 29 Miodu Dannego od bartnikogo wiader 43 zło 50
Dziesieciny Pczelney tego Roku przestego było ...3 wiadro 1
Sionney Dziesieciny przestego Roku było swinu 33 po 3 złoty
Podwod do Buga jedenascie zło 5 zło 55
Zyta kop 100 psenic kop 150
Teraz przestego roku 1636 było zyta kop 200 psenicy kop 80
Kazda kopa po 15 zło 500
In summa na rok złotych 1558/1

Соціальна структура міст Заславщини була неоднорідною та складалась з різних суспільних станів – міської верхівки (шляхта, міські управлінці), ремісників і торговців, звичайних міщан, які були зайняті в сільському господарстві та міської бідноти. У містах Заславської волості також проживала така категорія міщан, як парканники, які мешкали при парканах та належали до бідної категорії міщан та не володіли земельними ділянками [7, с. 32]. За забезпеченням землею інвентарний опис 1637 року виділяє волочних, півволочних, третинників і четвертинників, городників та безземельних, до яких зараховано підсусідків та коморників [7, с. 10, 40].

В містах та поселеннях були поширеними різні ремісничі професії – пушкарство, ковальство, римарство, ткацтво, слюсарство, винарство, писарство, кравецтво, швецтво. Найбільш поширеними були ті ремесла, чия продукція могла задовольнити найелементарніші потреби населення та чия продукція використовувалася у щоденному вжитку. Так, в містах волості була значна кількість рибалок, лісників, стадників, різників, боднарів, кушнірів, винників, кравців, гончарів. Поширеним було шинкарство, броварництво та солодовництво [7, с. 86-88].

У деяких міських поселеннях соціальна структура міщан була представлена і певними категоріями сільського населення. Так, інвентар 1637 р. зафіксував у місті Новий Заслав 8 волочних, 20 півволочних і 13 підсусідків; у місті Шепетівка – 2 волочних, 15 півволочних, 32 четвертинники та 1 підсусідок; у місті Красний Корець – 47 півволочних [7, с. 8, 29-33, 86-90].

Інвентар частково дає змогу сформуванню загальні уявлення про етнічний склад міст волості. Зокрема, в ньому наявна інформація про проживання єврейського населення, яке займалося торговою справою. Так, в інвентарі наявні списки єврейських родин, які проживали у містах Заславської волості Славутині, Ташкові та Красному Корці [7, с. 51, 57, 89]. Інформації про інші етнічні громади в інвентарі не подано, але це не означає, що на теренах Заславщини не проживали інші етнічні меншини. Тому, інвентар не дає змоги в повній мірі відобразити етнічну картину волості.

На основі інвентаря 1637 р. можна зробити висновки, що міста волості були важливими центрами локальної торгівлі. Цьому сприяв неабиякий вплив та авторитет князів Заславських, які активно розбудовували міські поселення та намагалися покращити громадське життя населення. Також, можна простежити професійний склад населення Заславської волості. Однак, в даному випадку складніше виявити торгові та ремісничі категорії населення, оскільки в інвентарі відсутній поділ за фахом. З таких списків можна зробити висновки, які ремесла були затребуваними. На жаль, загальної етнічної картини на основі інвентарю сформуванню не можливо за браком інформації.

Список використаних джерел та літератури

1. Атаманенко В.Б. Міста Заславщини на початку XVII ст. *Метафора спільного дому: Заславщина спільного дому: Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 р.* С. 32-38.

2. Берковський В.Г. Заслав та Заславщина як один з важливих елементів торговельної структури Волині XVI – першої половини XVII ст. *Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Матеріали наук. конф. (Острог, 21-22 грудня 2006 р.).* Острог, 2006. С. 20-27.

3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. К.: Наукова думка, 1995. Т. VI.: Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII ст. 667 с.

4. Заяць А. Війтівська влада у привілейованих містах Волині XVI – першої половини XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії.* Вип. 8. К., 2008. С. 56-60.

5. Петров М.Б. Сторінки історії Ізяслава XVI – XVII ст. *Велика Волинь: Минувле і сучасне.* Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. С. 244-251.

6. Рибачок І.О. Аграрне виробництво в містах Південно-Східної Волині наприкінці XVI – першій половині XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* 2013. Вип. 20. С. 69-74.

7. Archiwum Narodowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Rękopisy. Sygn. 64/13. 150 s.

Ющук Тетяна,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 94 (477.82) «17» : 314

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ МІСТ ВОЛИНИ У XVIII СТ.

У статті проаналізовано основні чинники розвитку чисельності населення міст Волині у XVIII ст. Досліджено урбаністичні процеси та суспільно-політичну ситуацію у Волинському воєводстві. Стаття може бути корисною не тільки для дослідників історії Волині та її населення XVIII ст., а й для студентів та аспірантів спеціальності історія.

Ключові слова: чисельність, Волинь, населення, урбанізація, воєводство, євреї.

The article analyzes the main factors of the population growth of Volyn in the XVIII century. Urban processes and socio-political situation in Volyn voivodship are investigated. The article may be useful not only for the researchers Volyn history and it's population of the XVIII century, but also for students and postgraduates specializing in history.

Keywords: number, Volyn, population, urbanization, ethnic composition, province, Jews.

Дослідження особливостей розвитку чисельності міст Волині у XVIII ст. є важливим з огляду на увагу дослідників стосовно напрямків регіоналістики та історичної демографії у вітчизняній історичній науці. XVIII ст. є найменш дослідженим етапом демографічної історії Волині. Історія вивчення населення міст Волині у XVIII ст. частково представлена в публікації фахівців урбаністичної проблематики радянської доби В. Маркіної [11] та О. Компан [8]. Демографічні процеси в регіоні вивчав А. Перковський [12]. Ґрунтовно проаналізувала соціально-економічний стан міст – повітових центрів Волині у своїх працях О. Карліна [7]. Проблему населення дотичних періодів розглядають О. Баранович [1] та І. Ворончук [5].

Відбувалися доволі швидкі темпи відтворення населення у містах Волині. Цьому сприяло кілька ключових чинників: 1) надання та впровадження податкових пільг, що сприяло переселенню у регіон значної кількості людей із степової України; 2) родючі ґрунти стимулювали притік населення із інших регіонів України.

Міста мали більш сталу кількість населення, проте не у всіх випадках набути міське громадянство було легко. Загалом, соціально-демографічна ситуація на території Волині у XVIII ст. характеризується позитивними тенденціями до зростання загальної кількості населення. Однак, негативна тенденція продовжувалась у питанні етнічного складу населення досліджуваного регіону. Протягом усього XVIII ст. серед міського населення Волині переважали представники інших національностей, зокрема, поляки, євреї, німці, росіяни [10, с. 74].

Разом з тим, ключовим фактором, який впливав на розвиток народонаселення міст Волині у XVIII ст., залишалось впровадження економічної експлуатації, соціального гніту, становище українського міщанства погіршувалося ще й тяжким гнобленням зі сторони польського королівського уряду та представників місцевої влади. Шляхтичі дедалі частіше з презирством ставилися до української мови, як «хлопської», і православної віри, утискували їх, насаджували католицизм та унію, громили православні церкви і монастирі, не дозволяли відкривати українські школи, забороняли діяльність українських православних братств. Відповідно, етнічна складова зазнавала насильницького впливу насаджуваної культури та релігії [9, с. 495-498].

Дослідженнями становища різних верств населення в дотичні історичні періоди займався такий видатний історик, як М. Владимирський-Буданов [4]. Однак одним з перших розпочав демографічні дослідження, що стосувались українських земель польський історик О. Яблоновський, який здебільшого використовував у своїх дослідженнях такий вид описово-статистичних джерел як поборові реєстри. Він здійснив аналіз демографічної ситуації в цілому по ключових регіонах України

та на Волині XVI – XVII ст. За його підрахунками, на Волині й Поділлі наприкінці XVI ст. мешкало 391 516 осіб. О. Баранович вважав, отримані М. Владимирським-Будановим результати занижені. Досліджуючи матеріали податків 1629 р., він склав реєстр поселень Волині із зазначенням у кожному з них кількості житлових споруд, довівши значно більшу заселеність Волині, обрахував чисельність її мешканців у першій половині XVII ст. у 655 660 осіб [1, с. 86].

О. Компан зазначала, що переписні книги, як і податкові реєстри, на підставі яких проводили свої обрахунки О. Яблонівський, М. Владимирський-Буданов, О. Баранович, є неповними щодо кількості податкових одиниць [8, с. 65]. М. Крикун обчислює населення Волині у 770 тис [9, с. 46].

Звертаючись до дослідження становища населення Волині, слід вказати, що чисельність міст Волині у XVIII ст. була зумовлена віддаленістю від торгових комунікацій, головно-сплавних суднохідних річок, але також – рівнем розвитку урбанізаційних процесів як носіїв та символу товарно-грошових відносин [5, с. 546].

Безумовно, що рівень розвитку системи господарювання на той час був одним із визначальних факторів розвитку населення території та його трансформації у міську організацію суспільного життя. Віддаленість Волині від головних судноплавних каналів торгівлі, з часом була компенсована зростанням внутрішньої торговельної активності на її території. Відповідно, шляхи сполучення між містами регіону почали поповнюватися все більшою кількістю торговців та інших учасників тогочасного ринку. Цей аспект тісно пов'язаний із зростанням кількості населення та багатогранності його етнічного складу, що також мало безумовний вплив на містобудівельну діяльність.

XVIII ст. характеризувалося швидким розвитком товарно-грошових відносин, які почали зростати в містах. Серед міського населення була поширена здебільшого наймана праця. Зростаючий суспільний поділ праці, поступове відокремлення ремесла й промисловості від сільського господарства, міста від села, збільшення кількості міського населення зумовлювали дальший розвиток товарно-грошових відносин, внутрішнього ринку, внутрішньої й зовнішньої торгівлі, і, як наслідок, збільшення загальної кількості населення міст Волині. Однак, не дивлячись на прогрес в економічних відносинах продовжували існувати ознаки феодального суспільства. Міщани платили на користь феодалів і держави численні податки, виконували повинності (підводну, сторожову, ремонтували фортеці та ін.) [6, с. 38-39].

Варто також констатувати той факт, що польський уряд гальмував розвиток торгівлі й ремесла в українських містах, що вело їх до застою та деградації. Нерідко були випадки, коли міста на українських етнічних землях обкладалися значно більшими податками, ніж аналогічні населені пункти на польських етнічних територіях. Посилювалося також національне гноблення українського населення, що негативно впливало на розвиток української культури та мови.

З врахуванням подимних реєстрів 1774-1775 рр. А. Перковським було вираховано чисельність населення Волинського воєводства. У 1775 р. вона становила 754,7 тис. осіб. За 146 років (1629-1775 рр.) населення краю зменшилось на 15,3 тис. осіб [12, с. 8].

Міграції населення з Волині відбувались в 1750-1760-х рр. на територію Київського та Брацлавського воєводств, що стало наслідком збільшення феодальної експлуатації. Переселенці або втікачі отримували так звані «слободи», що дозволяло їм згідно тогочасних розпоряджень магнатів не сплачувати впродовж 5-6 років данин. Такі міграції, ставали причиною зменшення кількості міського населення у Волинському воєводстві [12, с. 14-15].

У другій половині XVIII ст., зокрема на 1788 р., в місті Острог нараховується 765 димів і 4600 жителів [2, с. 346; 3, с. 230]. Варто зазначити, що в останні роки перебування Волині під владою Польщі кількісне співвідношення міст та сіл було приблизно 1 до 9. Так, із подимного реєстру 1776 р. відомо, що у Волинському воєводстві налічувалося 103 міста і містечка та 984 села. Хоча це було досить відносно, тому що таке співвідношення могло бути в інших містах і 1 до 30 [11, с. 168].

Таблиця 1.

**Кількість міст і містечок, міського і сільського населення Волинської губернії у 1798 р.
[7, с. 101]**

№ з/п	Повіт	Всього населених пунктів	У тому числі			
			Міст і містечок	Всього населення	Осіб	%
1.	Володимир- Волинський	418	13	110215	9291	8,43
2.	Дубенський	323	19	104906	18889	18,01
3.	Житомирський	241	14	93930	26944	28,69
4.	Заславський	221	8	85810	18496	21,55
5.	Ковельський	286	16	81536	10545	12,93
6.	Кременецький	256	12	90542	12482	13,79
7.	Луцький	338	12	83098	12329	14,84
8.	Новоград-Волинський	275	11	89017	17665	19,84
9.	Овруцький	501	12	85050	6628	7,79
10.	Острозький	213	8	82455	11338	13,75
11.	Рівненський	282	12	86564	12284	14,19
12.	Старокостянтинівський	172	9	84875	15709	18,51
	Всього	3526	146	1077998	172600	16,01

Наприкінці XVIII ст. найбільш залюдненими були: Дубно – 6535 осіб, Житомир – 5419, Старокостянтинів – 4581, Заслав – 4566, Острог – 4098 осіб, а також такі поселення, які названі містечку Корець – 4706 осіб. За рівнем розвитку ремесла й торгівлі ці містечка не відрізнялися від міст, навіть перевищували їх. Однак, не дивлячись на стрімкий розвиток міст, економіка Волині надалі мала аграрний (сільськогосподарський) профіль. За різними даними у сільському господарстві було зайнято близько 60 % населення краю (з врахуванням членів сімей понад 80 %), тоді як у промисловості та ремеслах лише 10,7 % [7, с. 100].

Отже, особливості розвитку чисельності міст Волині у XVIII ст. були зумовлені не лише втечами, смертністю серед населення, а й конфліктами. Крім економічної експлуатації, соціального гніту, становище українського міщанства погіршувалося ще й тяжким національно-релігійним гнобленням зі сторони польського королівського уряду та представників місцевої влади. Шляхтичі дедалі частіше з презирством ставилися до української мови і православної віри, утискували їх, насаджували католицизм та унію, громили православні церкви і монастирі, не дозволяли відкривати українські школи, забороняли діяльність українських православних братств. Відповідно, етнічна складова зазнавала насильницького впливу насаджуваної культури та релігії. А польські утиски селянства призвели до міграції, котра в свою чергу пришвидшила хід урбанізації.

В середньому чисельність населення міст Волині у XVIII ст. дорівнювала 4 000 осіб, а загальна – близько 40 000 осіб. Зокрема, це Володимир, Дубно, Заслав, Звягель, Ковель, Корець, Кременець, Луцьк, Острог, Рівне, Старокостянтинів. Оскільки ці міста були найбільш чисельними та відігравали важливу роль в економічному житті Волині у XVIII ст. Проте досить важливим є узагальнення даної картини, а саме чисельності Волинського воеводства, котра становила близько 1 000 000 населення. За період 1776-1798 рр. збільшення міського населення проходило у південно-східній частині воеводства, тобто у Старокостянтинівському і Заславському напрямках. Зменшення міського населення спостерігалось в північно-західних частинах: Володимирі та Ковелі.

Список використаних джерел та літератури

1. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в. *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві*. 1926. Т. 1. С. 1-90.
2. Бирук М.М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2008. С. 343-357.
3. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С. 226-232.

4. Владимирський-Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницького. *Киевская Старина*. 1888. Т. XXII.
5. Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники, Київ. 2012. 712 с.
6. Гаталяк О.М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. Тернопіль: СМП «Тайп». №1 (випуск 40), 2016. С. 36-42.
7. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 97-114.
8. Компан О.С. До питання про заселеність України в XVII ст. *Український історичний журнал*. 1960. № 1. С. 65-70.
9. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
10. Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. *Вісник Львівського університету: Серія історична*. Львів, 1988. Вип. 24. С. 71-82.
11. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). Изд – во Киев. ун-та, 1961. 236 с.
12. Перковский А. Народонаселение Украины в XVIII веке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 571 – история СССР. К., 1968. 16 с.

Костюкович Ольга,

науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Близняк Микола Богданович

УДК 94 (477.82) «18/19» : 339

РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ У МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано розвиток міської торгівлі у Волинській губернії з другої половини ХІХ ст. – до Першої світової війни (1914 р.). З'ясовано основні форми торгівлі у губернії. Охарактеризовано напрями внутрішньої і зовнішньої торгівлі, досліджено фактори впливу на розвиток торгівлі.

Ключові слова: торгівля, міста, містечка, Волинська губернія, базар, ярмарок, стаціонарна торгівля, виставкова торгівля.

The article analyzes the development of urban trade in the Volyn province from the second half of the nineteenth century – before the First World War (1914). The basic forms of trade in the province are found out. The directions of domestic and foreign trade, factors of influence on trade development are characterized.

Keywords: trade, city, town, Volyn province, bazaar, fair, stationary trade, exhibition trade.

Важливе значення у розвитку міст і містечок Волинської губернії (за даними О. Прищепи в цей час налічувалося 13 міст і 143 містечка) відіграла торгівля. У другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. на території губернії торгівля розвивалася у трьох основних формах: базарній, ярмарковій та стаціонарній.

Важливими статистичними джерелами для дослідження даної теми стали публікації: «Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской», «Военно-статистическое обозрение Российской империи. Волынская губерния», а також «Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год». Названі опубліковані джерела містять відомості про економічний стан, зокрема й про розвиток промисловості та торгівлі.

Проблемі розвитку торгівлі в містах і містечках Волинської губернії у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. присвячено ряд праць сучасних істориків. Проблеми розвитку торгівлі висвітлені у працях О.М. Карліної та О.П. Прищепи. Важливим джерелом про економічний розвиток, а зокрема і про торгівлю є спогади військовослужбовця Н. Зуца про розвиток міста Старокостянтинів. Про торгівлю в окремих містечках Волині зафіксовано у працях Я. Поліщука (про Дубно), О. Поровчука (про митницю у Радивиліві).

Метою даної статті є дослідити розвиток торгівлі у містах і містечках Волинської губернії з другої половини ХІХ ст. до Першої світової війни. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких основних завдань:

- визначити особливості різних форм торгівлі;
- з'ясувати фактори впливу на розвиток торгівлі у губернії.

Найдавнішою формою торгівлі в містах та містечках Волинської губернії були базари. Вони відбувалися щотижня у вихідні дні, а в деяких містах й у святкові (як, наприклад, у Кременці, Новограді-Волинському, Острозі). У Рівному та Ковелі в 60-х рр. ХІХ ст. базарних днів було 2 на тиждень, у Житомирі – 3, а в Старокостянтиніві – щоденно [15, с. 112]. У наступні роки кількість базарних днів у містах губернії зростала.

На міських базарах здійснювалися невеликі торгівельні операції. Проте незважаючи на це, тут відбувався прямий обмін: все, що привозилося з навколишньої округи – продавалося, переважно, для міського жителя. Як правило, продавалися продукти харчування, промислові товари, а також продукція ремісників. З другої половини ХІХ ст. простежується тенденція до зростання у містах торгових площ, де відбувалися базари – це свідчить про розширення даної форми торгівлі. Напри-

клад, у Житомирі в цей час торгівля велася на Сінному та Житньому ринках, а для збуту кустарних виробів був відведений спеціальний базар на Путятинській площі. На Сінній площі велася торгівля худобою, а на Кінній – періодично відбувалися ярмарки. На трьох міських базарах велася торгівля і в Новограді-Волинському. Головний із них знаходився на Соборній площі, де торгували м'ясом, молочними і рибними продуктами, фруктами та овочами [4, с. 100].

Незважаючи на зростання кількості базарних днів, все ж таки домінуючою формою торгівлі залишалися ярмарки. Саме тут регулювалося співвідношення між попитом і пропозицією, виробництвом і споживанням, впливаючи тим самим на розвиток різних галузей економіки. Розвинуте зернове виробництво у південних повітах губернії, наявність великих лісових масивів у північних повітах, а також прикордонне розташування губернії – все це сприяло розгортанню ярмаркової торгівлі.

Найвідомішими були ярмарки у Бердичеві та Дубному, які були пов'язані торговельними зв'язками не тільки з українськими і російськими губерніями, а й із закордоном. За даними О. Карліної, у містах і містечках Волинської губернії щорічно проходило близько 450-460 ярмарків. Вони відбувалися майже у кожному містечку, однак тривали не більше одного дня.

Найбільше ярмарків проходило у червні, що було зумовлено завершенням весняних робіт, налагодженням сухопутних шляхів, а також продажем худоби і коней. Найпопулярнішими датами проведення ярмарків (коли їх проходило більше 20) були такі дні (за старим стилем): 6 січня (на Богоявлення), 23 квітня (св. Георгія – Юрія), 9 травня (св. Миколая), 29 червня (св. Петра і Павла), 1 жовтня (на Покрову). Загалом на літні місяці припадало 115 ярмарок, осінні – 112, зимові – 101, весняні – 123. Ярмарки проходили на ринкових майданах, які знаходилися переважно в центрі містечка. Інколи могло бути два майдани [8, с. 142].

Найактивніші ярмарки в губернії відбувалися в Бердичеві. Географічне розташування міста сприяло розвитку торгівлі: Бердичів знаходився на межі трьох правобережних губерній. Також розвитку ярмарків сприяло добре сполучення міста з іншими містами. На всіх чотирьох ярмарках Бердичева, кожний з яких тривав чотири тижні, продавалися три групи товарів за своїм походженням: вітчизняні (тканини, шкіра і шкіряні вироби, метали і металеві вироби, скловироби, фарфоровий і фаянсовий посуд, цукор, папір, вовна, риба та ін.), європейські і колоніальні (тканини, залізні вироби, лимони, апельсини, кава, вина тощо) і азійські (чай, ізюм, хустки, папір та ін.), а також коні різних порід і велика рогата худоба [8, с. 143].

На заході губернії значним торговим містом було Дубно. Лише два ярмарки у Дубно поступалися бердичівським. На них переважно продавалися місцеві товари: збіжжя, коні, рогата худоба і вівці. З усіх повітових міст Дубно залишалось найбільшим торговим містом [12, с. 13].

У Новоград-Волинському повіті на середину XIX ст. найбільшим торговим центром стало Полонне: тут у 1858 р. відбулося аж 16 ярмарків. У самому Новоград-Волинському проходило 5 ярмарків [8, с. 142].

У Луцькому повіті своїми ярмарками був відомий Торчин. Тут продавали селянських коней, велику рогату худобу, овець, сири, кожухи, селянський одяг, дерев'яний посуд, продукти харчування, зерно. Покупцями і продавцями переважно були селяни і міщани, а також євреї з навколишніх сіл і містечок. Ніяких спеціальних закладів для ярмаркової торгівлі містечко не мало [8, с. 142].

У Ковельському повіті жвава ярмаркова торгівля проходила у Мацейові та Ратному. Асортимент товарів складала продукти харчування, збіжжя, сіль, тютюн, дерев'яний і глиняний посуд, шкіра та інші товари, але основними були хліб і худоба [8, с. 145].

Розвиток окремих галузей економіки у середині XIX ст. потребував спеціалізованих ярмарок. У 1859 р. власник міста Рівного князь Казимир Любомирський поставив перед губернським правлінням питання про відкриття в його місті ярмарку з продажу вовни. На його думку, він мав зблизити продавців і покупців вовни – власників великих отар овець і фабрикантів – виробників сукна. Щороку у Волинській губернії продавалось тисячі пудів тонкорунної вовни, а двох спеціалізованих ярмарків – у Дубні і Києві – не вистачало. Ярмарок у Дубно був незручним через те, що через місто не проходила шосейна дорога. Вовну там скуповували перекупники з метою продажу її у Варшаві або місцевим фабрикантам [8, с. 144].

У 1861 р. власниця міста Заслав графиня Марія Клементина Потоцька отримала дозвіл на відкриття в місті двотижневого ярмарку у першій половині червня для продажу продукції зі своїх

трьох цукрових заводів, з чавунно-ливарного заводу, а також з суконної і паперової фабрики. До цього часу у місті проходило вісім одноденних ярмарків, майже всі навесні і влітку [8, с. 144].

Станом на середину XIX ст. в Острозі нараховувалося близько 232 торгових лавок. Майже всі лавки належали євреям. Також перебували торгові лавки у власності князів Яблоновських, які володіли містом. Переважна більшість лавок розташовувалися, як правило, в центральній частині міста при Ринковій площі, де для їх функціонування були відведені так звані «торгові ряди». Кілька торгових лавок могли становити один торговий ряд, які існували на ринку. Тут, як правило, відбувався роздрібнений продаж товарів, кожному товару відповідав торговий ряд і відповідне місце. Між торговими рядами могли стояти стільці і лави для дрібних купців [1, с. 75].

Міські ярмарки в другій половині XIX ст. продовжували утримувати міцні позиції в торгівлі сільськогосподарською сировиною, ремісничими та мануфактурними виробами. Ось яке розмаїття товарів на волинських ярмарках у 80-ті рр. XIX ст. описував А. Забелін: «Зазвичай на місцеві ярмарки привозять товари для сільських потреб, а потім красні і бакалійні товари, а також галантерейні і мануфактурні вироби. До числа перших відносяться залізні і чавунні вироби, необхідні в селянському домашньому побуті, мотузки, сира шкіра, сіль, солоня риба, олія і місцеве пиво. Товарами місцевого збуту слугує хліб, худоба, шерсть, домашнє полотно, мед і віск, сало, смола і дьоготь, оброблені шкіри та інше» [6, с. 314].

Переважна більшість міських ярмарків на Волині були роздрібними і одноденними, вони починались о 12-й годині дня і тривали до вечора, а за обсягами оборотів майже нічим не відрізнялися від торговельних операцій, які проводилися на базарах.

У другій половині XIX ст. простежується тенденція до зростання кількості щорічних гуртових багатоденних ярмарків. Так, якщо на початку 60-х рр. XIX ст. один чотиритижневий ярмарок проводився в Дубні, а з 1865 р. три десятиденних почали функціонувати в Житомирі, то на початку XX ст. з'явилися ще один чотиритижневий ярмарок у Дубні, по два двотижневих – у Ковелі та Старокостянтиніві, один тижневий (хмільний) – у Житомирі [11, с. 264; 3, с. 434]. Незважаючи на це, найбільш поширеними на Волині в досліджуваній період все ж таки залишалися роздрібні ярмарки, які функціонували у тих містах і містечках, де була слабо розвинута промисловість і переважала частка ремісничого виробництва.

Головну роль у внутрішній торгівлі на Волині в 60-80-х рр. XIX ст. відіграв губернський центр. У цей час найбільш поширеними предметами продажу на житомирських базарах та ярмарках виступали зерно, борошно, лісні будівельні матеріали, предмети розкоші (як місцевого виробництва, так і привізні). Окрім Житомира значними торговельними хлібними центрами у губернії були повітові міста Луцьк, Острог і Дубно, а також містечка Корець (Новоград-Волинського повіту) та Устилуг (Володимир-Волинського повіту) [14, с. 118].

Як і в попередні періоди, у другій половині XIX – на початку XX ст. на ярмаркову і базарну форми торгівлі в містах Волині продовжували впливати такі фактори, як географічне розміщення того чи іншого міського поселення, наявність шляхів сполучення тощо. У 60-80-і рр. XIX ст. важливу роль у міській торгівлі відігравали насамперед шосейні та водні шляхи сполучення. Відсутність останніх негативно позначалася на її розвитку. Щодо цього в найгіршому становищі перебував Овруч. Натомість наявність зручних шляхів сполучення дозволила таким містам, як Кременець, Новоград-Волинський, Острог, Старокостянтинів у 60-70-і рр. XIX ст. зайняти провідні позиції в гуртовій торгівлі у Волинській губернії. До того ж вони орієнтувалися на торгові відносини з Царством Польським, Австро-Угорщиною, Пруссією, а також із Одесою. Найбільше з цими містами відбувалася торгівля хлібом, цукром, лісом, спиртом тощо [3, с. 494].

У 80-90-ті рр. XIX ст. частина старих торговельних центрів Волинської губернії, які залишилися осторонь залізниць, втратила своє значення, а інші, отримавши залізничне сполучення, почали інтенсивно розвиватися. Так, через відсутність або досить пізню появу залізничної колії поступово втратили свої провідні позиції в торгівлі Острог, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Кременець. І навіть на торгівлі губернського центру негативно позначилася довготривала відсутність залізничного сполучення. А вже з появою залізниць відпадала потреба у функціонуванні тут гуртових ярмарків. Ось як описує фактичний стан гуртової торгівлі у 80-х рр. XIX ст. у Старокостянтиніві військовослужбовець Н. Зуц: «Занепад гуртової торгівлі, безумовно, змусив багатьох підприємців залишити місто і переїхати в інші місцевості, забравши з собою і значні кошти, які були в місті в

обігу. Цим же можна пояснити і занепад міських ярмарків, котрі, за спогадами старожилів, сьогодні не мають і тіні подібності до тих багатолюдних ярмарків, які відбувалися раніше» [7, с. 69].

Новий вид транспорту спрощував доставку товарів безпосередньо від виробника до споживача. Залізничне сполучення, яке з'єднало між собою чимало населених пунктів Волинської губернії, прискорило поширення постійних форм торгівлі у її містах, зокрема магазинно-крамничну. Хоча подібні торгові заклади були відомі в містах краю і в середині XIX ст., найбільшого поширення вони починають набувати з 80-х рр. XIX ст. На цей час у своїх спостереженнях А. Забелін указав на таку характерну деталь: «... у містах Волинської губернії вражає маса крамничок, а втім мало в якій товару набереться більш ніж на 100 рублів» [6, с. 314].

Стаціонарна торгівля процвітала і на залізничних станціях. Так, у Здолбунові в 1903 р. функціонував 31 торговельний заклад, а поблизу самого вокзалу збиралися щоденні базари, куди місцеві селяни, а також чеські колоністи з навколишньої округи привозили на продаж продукти харчування. Здолбунів продовжував швидко розвиватися, незважаючи на близькість такого значного торговельного центру, як Рівне [14, с. 122].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. стаціонарна торгівля тісно взаємодіяла з базарною, доповнюючи одна одну. Міські базари в цей час починають збиратися значно частіше (тричі на тиждень, а подекуди й щодня), а на базарних площах відкриваються крамниці, з'являються столи, з яких велася торгівля продуктами харчування та фабричними виробами.

Базарну, а також крамничну торгівлю поживляла присутність у містах військових, адже вони виступали потенційними покупцями місцевих товарів. Тому їх тимчасова відсутність у містах протягом перебування у літніх таборах спричиняла різке скорочення обсягів торгівлі. Описуючи Старокостянтинів 80-х рр. XIX ст. Н. Зуц підкреслював «...на час відсутності полків для табірному збору активність торгівлі завмирає і на самому місті лежить якийсь відбиток запустіння» [7, с. 69].

У кожному місті губернії місцева адміністрація вирішувала питання організації й регламентації діяльності торгових закладів, у тому числі встановлення графіків роботи магазинів. Зокрема, у 1911 році у Луцьку згідно постанови про роботу в торгових і ремісничих закладах було зазначено, що працювати дані заклади повинні не більше 12 годин на добу, в тому числі 2 год. відводилися на обідню перерву. Тобто, діяльність торгових закладів мала відбуватися не раніше 8 години вранці і не мала продовжуватися після 8 години вечора [2, с. 342].

Значного поширення на початку XX ст. набула складська торгівля з реалізацією продукції за зразками, зокрема у Рівному, які пропонували агенти торговельних фірм. У місті нараховувалося 18 постійних складів хліба та лісу, водночас у Житомирі їх діяло лише вісім [5, с. 136].

У розвитку внутрішньої торгівлі на Волині, зумовленому соціально-економічними змінами 60-90-х рр. XIX ст., важливу роль відігравали і магнатські господарства краю. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. перетворювала свої господарства на капіталістичні економії і виробляла продукцію для ринку, її реалізація через ярмарково-базарну мережу відбувалася в містах. Саме тут поміщики продавали сільськогосподарську продукцію і промислові товари, а також закуповували гуртом сировину для своїх заводів і фабрик [10, с. 106].

У цьому зв'язку дієвою формою стаціонарної торгівлі, в якій активну участь брали місцеві поміщики, наприкінці XIX – на початку XX ст. виступала виставкова торгівля. На сільськогосподарських і промислових виставках, які організовувалися в містах, експонувалися зразки продукції, з якими могли ознайомитися покупці, а за потреби і купити потрібний товар. Хоча поширення така форма торгівлі в містах Волині не набула, однак у 1912 р. в Житомирі була відкрита самостійна виставка продукції землеробства, тваринництва, хмелярства тощо [9, с. 76].

Близькість кордону з Австро-Угорщиною визначала основні напрямки зовнішньої торгівлі Волинської губернії. Найбільші державні митниці губернії знаходилися у містечках Радивилів, Волочиськ, Устилуг. Функціонування цих населених пунктів на території губернії позитивно позначилося на їх торгівлі, особливо після того, як у 70-і рр. XIX ст. залізнична колія з'єднала їх із внутрішніми регіонами підросійської України, а також із західноукраїнськими землями у складі Австро-Угорщини.

У 1881 р. у Радивиліві нараховувалося 162 крамниці, щотижня збиралися великі базари, 6 разів на рік проводилися одноденні ярмарки. Найбільш значні обсяги зовнішньоторговельних операцій здійснювалися через Радивилів на початку XX ст. Проте першість із зовнішньоторговельних операцій утримувала Волочиська митниця. Головними експортними товарами, що проходили через

найбільші волинські митниці, залишалися хліб, вовна, худоба, цукор. Ввезені товари з-за кордону в основному належали до промислової групи (сільськогосподарські машини, обладнання для залізниць тощо) [13, с. 132].

Отже, зростання сільськогосподарської та промислової продукції сприяло поживленню торгівлі. Домінуючою формою торгівля залишалися ярмарки. Вони проводилися на ринкових майданах, які знаходяться в центрі містечка. Однак відбувалися зміни у співвідношенні окремих форм торгівлі на користь стаціонарної. Сформована в 70-90-ті рр. XIX ст. мережа залізниць призвела до зростання ролі нових торговельних центрів, а також до занепаду деяких старих. У зовнішніх торговельних відносинах міста Волині тяжіли до ринків Східної Галичини у складі Австро-Угорщини, що було зумовлено географічним положенням Волинської губернії.

Список використаних джерел та літератури

1. Близняк М.Б. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки*. Вип. 10. Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2008. С. 68-83.
2. Бортніков В.І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). Луцьк, 2015. 480 с.
3. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. К., 1913. 1200 с.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное по Высочайшем повелению при 1 отделении департамента Генерального Штаба. Волынская губерния. Сост. А.Забелин. СПб., 1850. 241 с.
5. Города России в 1904 году. Санкт-Петербург: Центр. статист. ком. МВД, 1906. 873 с.
6. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. К., 1885. Ч. 1. 425 с.
7. Зуц Н.И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Староконстантинов, 1884. 85 с.
8. Карліна О.М. Ярмаркова торгівля у волинських містах і містечках (кінець XVIII – початок 60-х років XIX ст.). *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року)*. Рівне, 1993. С. 142-147.
9. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). *Український історичний журнал (далі – УІЖ)*. 1994. № 6. С. 72-81.
10. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *УІЖ*. 2000. № 1. С. 102-108.
11. Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год. Житомир : Изд. губерnsk. статист. ком., 1910. 620 с.
12. Поліщук Я. Славилось Дубно ярмарками (про дубенські контракти). *Дубно і світ : міжнар. ювілейна наук.-теор. конф., присвячена 900-річчю м. Дубна. 25-26 серп. 2000 р.* Дубно, 2000. С. 13-14.
13. Порочук О.В. Містечко митниця – Радзивилів. *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнар. наук.-практ. конф.* Рівне, 1993. С. 132-133.
14. Прищеп О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX століття. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
15. Прищеп О.П. Розвиток торгівлі у міських поселеннях Волинської губернії в добу формування ринкових відносин (друга половина XIX – початок XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : зб. наук. праць*. Рівне : Рівнен. держ. гуманітарний ун-т, 2010. Вип. 19. С. 123-129.

Корчик Максим,

науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 282 (477.4) «17/19»

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНТСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті було доведено участь римо-католицького духовенства Правобережної України в громадсько-політичному житті Правобережної України. Також приділено увагу громадсько-політичним та масонським організаціям, які діяли на території Правобережжя.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Правобережна Україна, духовенство, громадсько-політична діяльність, повстання, польські таємні товариства.

In the article analyzes the political activities of the Roman Catholic clergy of the Right-Bank Ukraine in the social-political life of the region. Also focus on the social-political and Masonic organization which was involved was the Roman Catholic clergy Right-bank Ukraine in the nineteenth century.

Keywords: Roman Catholic Church, Right-bank Ukraine, clergy, public-political activities, rebellion, Polish secret societies.

Після трьох поділів Речі Посполитої велика кількість земель відійшла до Російської імперії. Самодержавна влада прагнула повністю контролювати суспільно-політичне становище на цих територіях, включаючи і релігійну ситуацію. Так як територія Правобережної України довгий час перебувала у складі Речі Посполитої, то римо-католицизм був поширений серед населення цього регіону. Римо-католики усвідомлювали, що влада Російської імперії, де головною вірою було православ'я, всіляко буде обмежувати їхні права. Тому, римо-католицьке духовенство приймало участь в різних ліберально-демократичних виступах, співпрацювали з різними громадськими організаціями, що підтримували відновлення Речі Посполитої.

Громадсько-політична діяльність римо-католицького духовенства висвітлена у працях польських, українських та частково російських істориків. Серед польських дослідників слід виділити дослідження Х. Диленгової, М. Згорняка, Я. Зьолека та Я. Скарбека в яких висвітлено участь римо-католицьких священників у повстаннях 1830-1831 та 1863 років, зокрема і на території Правобережної України, наведено статистичну інформацію щодо учасників повстань та охарактеризовано реакційну політику Російської імперії щодо польських патріотичних рухів. У своїх працях українські дослідники розглядали участь римо-католицького духовенства Правобережної України в польських патріотичних рухах ХІХ ст.; участь духовенства в різних політичних організаціях; ними проаналізовано діяльність окремих священників, та їх роль у громадсько-політичному житті Правобережжя. Так, Ю. Хитровська досліджувала участь римо-католицького кліру в революційно-демократичних та ліберальних організаціях Правобережжя ХІХ – ХХ ст.; І. Баляс (Сторожук) проаналізувала впливи римо-католицького духовенства на суспільно-політичні процеси у Волинській губернії; І. Шостак вивчала суспільно-політичну діяльність окремих єпископів, а також громадсько-політичну позицію римо-католицького кліру під час польських повстань. Крім того цією проблемою займалися такі українські науковці: О. Буравський, Е. Зваричук, О. Баковецька, які досліджували різні аспекти діяльності римо-католицького духовенства, зокрема розкривали проблему їх громадсько-політичної діяльності.

Мета статті – виділити основні риси діяльності римо-католицького духовенства в громадсько-політичних рухах Правобережної України ХІХ століття.

Після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) до складу Російської імперії увійшла велика кількість територій з досить неоднорідним релігійним складом населення. У 1793-1795 рр. на західних територіях Російської імперії проживало близько 2 млн. осіб що сповідували римо-католицизм [4, с. 139]. Самодержавна влада розуміла, що Римо-Католицька Церква на Правобережній Україні мала міцні позиції та підтримку в населення і могла стати на шлях протидії Російській імперії. Тому влада Російської імперії прагнула реорганізувати управління Римо-Католицькою Церквою на підконтрольній їй території. Це проявилось у обмеженні економічної, суспільної та духовної діяльності римо-католицьких дієцезій, парафій, монастирів та і власне духовенства.

Протягом кінця XVIII – початку XIX ст. імперська влада різними указами прагне підпорядкувати Римо-Католицьку Церкву. Так, 13 листопада 1803 р. було ініційоване створення Римо-католицької духовної колегії, яка повинна була стати найвищим органом управління римо-католицьким духовенством в Російській імперії, а місцевими органами управління в дієцезіях тепер ставали духовні консисторії. Таким чином всі адміністративні органи Римо-Католицької Церкви ставали залежними від влади Російської імперії [6, с. 2-3].

За таких умов, тільки за перші десятиліття XIX ст. РКЦ втратила значний вплив на території Правобережної України та через тиск Російської імперії поступово перетворилась на інстанцію яка протистояла самодержавній владі. Важливим був фактор православної церкви, як пануючої на території Російської імперії. Православні священники вміло користувалися своїми привілеями та чинили тиск на римо-католиків [5, с. 64].

Релігійна політика Російської імперії підштовхнула римо-католицьке духовенство до участі в польському повстанні 1830-1831 рр. За підрахунками дослідника Павлюка В.В. до повстання були причетні 64 римо-католицьких священники, 20 з яких боролися зі зброєю в руках. Важливими опорними пунктами боротьби були монастирі. Маючи земельні володіння, грошові та продовольчі ре- сурси, священники активно допомагали повстанцям, а також вели збір коштів серед населення на їх користь. Монастирі також були пунктами збору повсталих, центрами розгортання збройних операцій, забезпечували повстанські тили [4, с. 141]. За офіційними даними, більш ніж 50 монастирів Правобережної України так чи інакше брали участь в Листопадовому повстанні [9, с. 81].

Повстання 1830-1831рр. для польського патріотично налаштованого населення завершилося поразкою, після чого влада Російської імперії посилює тиск на Римо-Католицьку Церкву. Але не зважаючи на різні репресії та утиски, польські патріотичні сили продовжували боротьбу проти Російської імперії. Особливу роль в цій боротьбі відіграли таємні політичні організації.

Так, завдяки Шимону Конарському в лютому 1835 року у м. Краків виникає таємна організація «Співдружність польського народу» (центральный керівний орган «Головні збори» перебував у м. Львів). Ця організація мала на меті: домогтися відновлення Речі Посполитої в її попередніх кордонах та повалення самодержавної влади. Організація висунула низку демократичних гасел, які сприяли б об'єднанню різних верств населення задля спільної мети – звільнення від гніту Російської імперії [7, с. 3].

В той час на території Правобережної України діяло декілька таємних політичних організацій, мета діяльності яких зосереджувалась на підтримці та розповсюдженні ідей відновлення польської незалежності. Зокрема на Волині діяло таємне польське товариство «Віра, надія й любов» (відомо й іншу назву – «Хрест, якір та серце»). При Київському університеті розгорнули діяльність студенти, які також входили до складу цієї організації. Діяльність товариства була розрізною та неефективною, тому в грудні 1835 року Шимон Конарський прибув на Правобережжя за для активізації польського національного руху в цьому регіоні [7, с. 4-5].

Відомим є той факт що, представники римо-католицького духовенства Правобережної України також були учасниками реорганізованого Ш. Конарським товариства «Співдружність польського народу». Серед них найбільшу активність проявили: ксьондзи Тавруцій Павловський, Карл Гаас та Нарцис Яржина, канонік Юліан Зелінський, семінаристи Ієронім Сакович та Іван Мрозовський, які мешкали в Луцькому повіті Волинської губернії. Шимон Конарський, познайомившись з Нарцисом Яржиною, прийняв його до лав «Співдружності польського народу», дав йому доручення розповсюджувати таємну кореспонденцію, в духовних семінаріях та монастирях Волинської губернії. У Луцьку Нарцис Яржина разом із керівником таємного товариства «Віра, надія й любов» Каспаром Мошковським приєднали до «Співдружності польського народу» ксьондза Карла Гааса, а також семінаристів І. Мрозовського та І. Саковича. Також, Шимон Конарський на початку 1836 року при-

єднав до організації ксьондза Тавруція Павловського відомого своєю агітаційною діяльністю. Ще у 1832 році Т. Павловський оголосив себе довіреною особою Юрія Двірницького та поширив у місті Рівному 20 примірників твору «Повстання Двірницького на Волині». Він пообіцяв Ш. Конарському проводити серед місцевої шляхти патріотичну агітацію [7, с. 5].

Можна зробити припущення, що більшість з патріотично налаштованих римо-католицьких священників безпосередньо брали участь в таємних польських організаціях, але неможливо встановити приблизну кількість цих осіб, через брак джерел. Учасники таємних організацій та масонських лож приховували свою належність до подібних товариств, а офіційна влада і церква взагалі замовчували факти такої діяльності [1, с. 218].

Діяльність польського товариства «Співдружність польського народу» на території Правобережної України тривала не довго і протягом 1838-1839 років воно було виявлене. Більшість членів заарештували, тому товариство припинило свою діяльність. Були заарештовані також згадані духовні особи. Лише один з них – Нарцис Яржина, під час допитів, зізнався, що був учасником «Співдружності польського народу». Всі інші не визнавали своєї причетності та в усьому звинувачували ксьондза Н. Яржину, який прагнув «втягнути їх у таємну організацію». Найсуворіше покарання отримали ксьондзи Н. Яржина, К. Гаас та М. Зелінський, які були позбавлені духовного сану, позбавлені громадянських прав та були вислані на каторжні роботи у Сибір строком на 20 років з конфіскацією майна. Постраждали також семінаристи І. Сакович та І. Мрозовський, їх віддали у солдати до Кавказького корпусу без права на вислугу, позбавили громадянських прав та конфіскували майно. Також влада Російської імперії покарала студентів Київського університету за приналежність до «Співдружності польського народу», а сам університет за спеціальним царським указом був тимчасово закритий з січня по вересень 1839 року [7, с. 7].

Польська дослідниця Х. Дилєнгова наводить статистичні дані, згідно з якими з 1835 по 1861 роки за участь в різних таємних організаціях було обвинувачено 1620 осіб серед них 97 були священниками [11, с. 105]. Це дозволяє нам зробити висновок, що участь духовенства у громадсько-політичних організаціях тих років була високою.

Репресивні дії уряду Російської імперії не змогли подолати польський національно-визвольний рух. Хоча велику кількість таємних товариств, які боролись за відновлення польської державності було ліквідовано в середині XIX століття, польські патріотичні сили продовжували проводити підпільну діяльність. Надалі вони готувалися до нового повстання, яке спалахнуло у 1863 р.

Починаючи з кінця 1850-х років починає діяти Київське таємне товариство. Учасниками товариства були студенти цивільних та військових навчальних закладів, солдати з військових частин, а також частково селяни та ремісники. Серед всіх учасників варто виділити групу студентів Київського військового училища. Ця група була прихильником революційно-демократичних перетворень, вивчала та поширювала твори Т. Шевченка та О. Герцена. Метою таємного гуртка було підготуватись до нового повстання проти Російської імперії. Її організатором та ідейним лідером був Євген Моссаковський – студент історико-філологічного факультету Київського університету Святого Володимира. Він народився у родині римо-католицького священника, у 1859 році закінчив Волинську духовну семінарію, але священницький сан не прийняв через атеїстичні переконання [3, с. 135]. Взагалі участь багатьох римо-католицьких священників у масонських організаціях, та втратою їх релігійних переконань можна зрозуміти: у них над релігійною ортодоксією брали гору ображені національні почуття.

В 1863 р. польський національно-визвольний рух знову активізувався. Початки Січневого повстання 1863 року можна пов'язувати із маніфестаціями патріотичного змісту, які відбувалися напередодні на різних територіях, у тому числі й у Правобережній Україні [8, с. 134]. Ю. Хитровська подає такі цифри щодо маніфестацій, у яких брали участь римо-католицькі священники та ченці: у 1861 році у Київській губернії відбулося 97 маніфестацій, у Волинській – 142, у Подільській – 21 маніфестація. Таким чином, згідно поліцейських рапортів, відбулося 260 польських патріотичних акцій за участі римо-католицького духовенства. Проте офіційні дані не відображають реальної ситуації, оскільки стосуються 75 із наявних 244 костелів. У цих 75 костелах такі маніфестації відбувалися неодноразово, тому потрапили під пильний нагляд поліції. В інших костелах маніфестації такого характеру відбувалися по одному разу. Тому реальна цифра зростає, за Ю. Хитровською, до 429 [8, с. 281].

Правобережне римо-католицьке духовенство підтримало Січневе повстання. Звичайно, враховуючи ситуацію, залученість у повстання була меншою, аніж у 1830-1831 роках, що було пов'язано із тридцятирічними репресіями з боку російського уряду, які послабили Римо-Католицьку Церкву. В основному духовенство займалося пропагандистською діяльністю. Наприклад, коли загін Е. Ружицького вступив в м. Полонне, біля місцевого костелу повстанців зустрів з іконою Божої матері ксьондз Тарнавський, який виголосив перед ними патріотичну проповідь. Після цього повстанці розірвали портрет імператора Олександра II, увірвалися у волосне правління, знищили там усі книжки і папери й розташувалися у передмісті Полонного – с. Мар'яне [8, с. 286]. Також активним діячем Січневого повстання був немирівський ксьондз Е. Ключевський. У 1864 році у м. Немирів був викритий народний уряд, один із центральних осередків польського руху на Поділлі, й саме Е. Ключевський був одним із діячів даного осередку. Він у навколишніх селах проводив зустрічі і вів бесіди на патріотичні теми із місцевою польською шляхтою та українськими селянами, збирав грошові внески. У грудні 1864 року його було заарештовано, а наступного року винесено вирок: заслання на 10 років до Сибіру [9, с. 234].

Січневе повстання 1863-1864 рр. було придушене. У результаті його придушення через репресії вплив Католицької Церкви в цьому регіоні значно ослабився. Багатьох ксьондзів і монахів було повішено, розстріляно чи заслано до Сибіру. 130 чоловічих монастирів із 155 і 32 жіночих із 42 – закрито, церковні маєтки конфісковано. Таким чином, активна участь римо-католицького духовенства у повстанні 1863-1864 рр. остаточно переконала царський уряд, що католики і в подальшому залишаються в опозиції до російської влади. Це стало підставою для ще більшого обмеження діяльності Римо-католицької церкви [9, с. 234].

Варто зауважити, що, попри брутальну репресивну політику самодержавства щодо повстанців, польський національно-визвольний рух, який мав зв'язки з міжнародними масонськими організаціями, існував. І надалі на території Правобережної України діяла велика кількість антиросійських організацій, котрі фінансувалися з-за кордону. Такі таємні польські організації діяли й на Правобережній Україні. Дослідниця Ю. Хитровська наводить архівні матеріали, зокрема, циркуляри Волинського губернатора від 1869 р. про посилення нагляду за діяльністю польських таємних товариств у губернії та спостереження за нелегально прибулими з-за кордону. Швидше за все, в роботі подібних товариств брало участь і римо-католицьке духовенство. На цю думку наводить інформація, яку подає у рапорті до поліцейного наглядача першої частини Рівненський повітовий справник. Доповідаючи про нагляд за функціонуванням польських таємних організацій у своєму повіті, він, зокрема, називає серед політично небезпечних для російського самодержавства осіб ксьондза Фелікса Лонковського й припускає, що той утік за кордон [7, с. 24]. Загалом, громадсько-політична діяльність римо-католицького духовенства кінця XIX століття характеризується опором щодо репресивних дій імперського уряду. Дослідники зазначають що в своїх проповідях римо-католицькі священники агітували не брати шлюби з православними, та висловлювали своє невдоволення передачею католицьких храмів Православній церкві.

Отже, римо-католицьке духовенство приймало активну участь в громадсько-політичному житті Правобережної України в XIX столітті. Діяльність духовенства проявилась у різних видах спротиву репресивним заходам, що були здійснені владою Російської імперії задля зменшення ролі римо-католицизму на Правобережній Україні. Римо-католицький клір брав безпосередню участь в польських повстаннях 1830-1831 та 1863 років. Також важливою була участь духовенства в польських таємних та масонських організаціях. Хоча активна громадсько-політична діяльність римо-католицького кліру не принесла їм політичного успіху, натомість протидія священнослужителів царським репресіям сприяла зростанню їхнього авторитету серед вірян. Варто зазначити, що питання віри та національної ідеї в римо-католиків переплітались, тому не дивно, що багато священників використовували своє становище задля поширення громадсько-політичних ідей. Священники мали доступ до того, щоб впливати на великі маси населення, і в своїх проповідях вони часто проголошували ідеї на підтримку відновлення польської державності.

Список використаних джерел та літератури

1. Баляс І. Вплив римо-католицького духовенства на суспільно-політичні процеси Волинської губернії у XIX ст. *Українознавство*. Київ, 2013. № 1. С. 61-65.
2. Жилюк С., Бойко Б. Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917 рр.). Острог, 2010. 218 с.

3. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине Киев: Изд. Киевского университета, 1967. 257 с.
4. Павлюк В.В. Римо-Католицька Церква в суспільну житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2011. № 4. С. 138-144.
5. Тхоржевська Т. Католицька церква в Україні: від влади до опозиції. *Інтелігенція і влада*. 2003. Вип. 1. С. 60-67.
6. Хитровська Ю. Російське самодержавство та офіційна політична позиція Римо-католицького та Греко-католицького духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – у середині XIX ст. URL: http://www.gusnauka.com/12.APSN_2007/Istoria/20632.doc.htm (дата звернення 19.05.2018).
7. Хитровська Ю.В. Участь представників римо-католицького кліру Правобережної України в революційно-демократичних та ліберальних організаціях у другій половині XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії*. 2015. Вип. 39. С. 20-26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sisi_201_39_4 (дата звернення: 19.05.2018).
8. Хитровська Ю.В. Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863-1864 рр. *Наукові записки : зб. наук. праць. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2010. Вип. 3. С. 279-288.
9. Шостак І. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – в першій половині XIX століть. Білий-Дунаєць; Острог, 2005. 200 с.
10. Шостак І. Громадянсько-політична позиція волинського та подільського римо-католицького духовенства у польських повстаннях 1830-31 та 1863 років. *Studia politologica Ucraino-Polona*. Вип. 5. 2015. С. 233-239. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2015_5_29 (дата звернення 19.05.2018).
11. Dylągowa H. Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764-1864). Lublin: Wydawnictwo KUL, 1981. 197 s.

СЕКЦІЯ 2. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Садовський Сергій,

науковий керівник – Марчук Володимир Станіславович, кандидат історичних наук, старший викладач

УДК 94 (477.81) «1939/1945»

ДИВЕРСІЇ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАН НА КОМУНІКАЦІЯХ РІВНЕНЩИНИ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

*У статті йдеться про диверсії радянських партизан на комунікаціях Рівненщини від початку захоплення регіону німецькими окупантами до звільнення Рівненщини Червоною Армією. Розглянуто методи диверсії на залізницях. Проаналізовано найважливіші диверсії на комунікаціях Рівненщини. **Ключові слова:** Рівненщина, диверсії, радянські партизани, «рейкова війна», партизанські загони.*

The article is about sabotage of the Soviet partisans on communications of the Rivne region from the beginning of the capture of this region by the German invaders to the liberation of the Rivne region by the Red Army. Reviewed methods of sabotage on the railways. Analyzed the most important sabotage on the communications of Rivne region

Keywords: Rivne region, sabotage, Soviet partisans, "railroad warfare", partisan detachments.

Друга світова війна – один із найбільших воєнних конфліктів в історії людства. На арені війни застосовували нове озброєння, реалізовували тактичні рішення, продиктовані новими технологічними і ідеологічними складниками війни. Зазнавали змін традиційні методи ведення бойових дій, зокрема партизанський рух, який набув нових форм і став важливим елементом боротьби на окупованій нацистською Німеччиною території.

Актуальність теми полягає в тому, що в сучасних доробках майже не осмислено окреслену проблематику в регіональному вимірі, відтак постає очевидною потреба аналізу багатьох аспектів партизанського руху в межах окремо взятого регіону.

Науковий інтерес до дослідження вказаних процесів на Рівненщині спричинений тим, що м. Рівне під час німецької окупації мало статус адміністративного центру райсхкомісаріату «Україна», в якому знаходилася резиденція його очільника Е. Коха та діяли основні нацистські владні інституції.

Радянський партизанський рух в роки німецько-радянської війни слугував предметом зацікавлення багатьох радянських істориків. Серед спеціальних праць згаданого періоду заслуговують на увагу праця Всеволода Клокова «Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. 1941-1944» та праця Миколи Старожилова «Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне». Ці видання, незважаючи на надзвичайно широку архівно-документальну базу і введення в науковий обіг нових джерел, були створені на засадах офіційної ідеології.

В ряді сучасних видань диверсійної діяльності радянських партизан приділяється певна увага. Зокрема праця Анатолія Чайковського «Невідома війна (Партизанський Рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика)», праця В'ячеслава Боярського «Партизанская война: История утерянных возможностей», праця Джона Армстронга «Партизанская война. Стратегия и тактика. 1941-1943», спільна праця Анатолія Кентія та Володимира Лозицького «Війна без пощади і мило-сердя». На основі використання широкої документальної бази, залучення невідомих

архівних джерел автори книг відтворюють складний і драматичний перебіг збройної боротьби радянських партизан.

Уваги заслуговує також праця Олександра Гогуня «Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941-1944». У цій праці автор розкриває проблеми, які у минулому були приховані.

Одним із найбільш масивних джерел історії радянського партизанського руху є опублікована мемуарна література. За формою це переважно літературні записи спогадів партизанів, що відображають особисту думку авторів, а тому мають суб'єктивний характер. Однак вони залишаються важливим джерелом інформації, особливо у разі зіставлення їх з іншими документами. Зокрема, вагомі відомості про диверсійну діяльність радянських партизан вміщено в мемуарах Іллі Старінова, Сидора Ковпака, Луки Кизи, Дмитра Медведєва.

Внаслідок прорахунків радянське керівництво виявилось неготовим до розгортання широко-масштабної збройної боротьби в тилу ворожих військ. За словами І. Старінова, на пропозиції щодо створення спеціальних диверсійних бригад для ударів по комунікаціях окупантів «в 1941 році Сталін не відреагував» [15, с. 142].

Влітку 1941 р. – навесні 1942 р., незважаючи на героїзм партизанів, їхня діяльність на комунікаціях нацистів носила переважно епізодичний характер. Відсутність централізованого керівництва партизанським рухом, недостатня увага до диверсійної діяльності партизанів вищого військового командування, брак кадрів і технічних засобів знижували силу ударів по оперативно-стратегічних перевезеннях гітлерівців [7, с. 209].

В залізничних перевезеннях Вермахту ешелони з особовим складом і технікою складали незначну частину. В основному по залізницях транспортували продовольство, будівельні матеріали, боєприпаси, фураж, різне військово спорядження, озброєння, медикаменти, паливно-мастильні матеріали і т.д. [5, с. 187].

На початку листопада 1942 р. був затверджений план бойових дій партизанів України на зимовий період 1942-1943 рр., в якому вперше було зроблено спробу надати диверсійній діяльності загонів і з'єднань плановий і систематичний характер. Однак виконати зазначений план було дуже складно, бо поставлені перед партизанами завдання все ж перевищували наявні можливості, не враховували готовності німців до активної протипартизанської боротьби. Тим часом у ході рейду на Правобережну Україну в жовтні-листопаді 1942 р. з'єднання С. Ковпака і О. Сабурова підірвали 2 ешелони, зруйнували 26 залізничних і шосейних мостів. Великий резонанс мала здійснена ковпаківцями в ніч на 30 листопада операція по виведенню з ладу Сарненського залізничного вузла. Було підірвано дев'ять великих залізничних мостів на ділянках Сарни-Коростень, Сарни-Ковель, Сарни-Рівне, Сарни-Лунінець, тобто був порушений рух на всіх дорогах, які перехрещувалися в Сарнах. Робота Сарненського залізничного вузла була повністю паралізована на півтора місяці. Ця операція отримала назву «Сарненського хреста» [10, с. 82].

Одним з перших до активних дій на комунікаціях приступило Чернігівсько-Волинське з'єднання (О. Федоров). Під час боїв на Курській дузі і на першому етапі звільнення Лівобережної України диверсанти цього з'єднання підірвали 274 німецьких ешелони. В результаті пропускну можливість залізничної магістралі Ковель-Сарни-Київ зменшилась в 6 раз, шляхи Ковель-Рівне більше ніж в два рази [9, с. 42].

14 липня 1943 р. начальник Центрального Штабу Партизанського Руху (ЦШПР) підписав наказ «Про партизанську рейкову війну». В цьому наказі було сказано: «Знищення рейок здійснювати на основних магістралях, запасних, допоміжних, деповських шляхах, знищувати запасні рейки, перешкоджати для противника можливість перешивання і маневрування рейками» [3, с. 224].

Український Штаб Партизанського Руху (УШПР) з метою отримання достовірної інформації про хід і результати диверсійної діяльності партизанів зобов'язував їхнє командування упорядкувати звітність, вести чіткий облік проведення операцій, складати на кожну з них окремий акт, ширше практикувати фотографування підірваних ворожих ешелонів. Про кожен факт підризу необхідно було повідомляти УШПР по радіо, більш детально висвітлювати це в підсумкових місячних звітах [16, с. 213-214].

Щоб зруйнувати локомотив, велику машину вагою в десятки тонн, недостатньо було протипіхотної міни. Навіть просто пошкодити паровоз і викликати його сходження з рейок було недостатньо. Тому способи диверсій постійно зазнавали змін залежно від ситуації, наявності вибухових

матеріалів і нових радянських розробок у сфері підривної техніки. Проблему нестачі вибухівки рівненські з'єднання частково вирішували за рахунок виплавляння тротилу із бомб і снарядів, що не вибухнули. Водночас практикувалося виготовлення власноруч мінно-підривних пристроїв. Так, в майстерні Рівненського обласного штабу партизанського руху виготовлювались корпуси спрощених підривних пристроїв, міни-сюрпризи тощо [12, с. 141].

Одним із найпоширеніших методів диверсій на залізниці на той час – використання спрощеного детонатора за допомогою шнура. Таке пристосування давало можливість здійснювати вибух у будь-якій частині ешелону противника, на вибір диверсантів. Із серпня 1943 р., коли охорону залізниць було суттєво посилено, а потяги перестали курсувати в нічний час, указаний спосіб втратив ефективність. Партизани почали застосовувати нові вибухові засоби, зокрема радянські універсальні детонатори «МУВ» і «ВПФ» натяжною та нажимною дії. Вибухівку з такими детонаторами закладали вночі та ретельно маскували. З'явилися у партизанських загонах міни сповільненої дії (МЗД) [11, с. 103-104].

Особливо ефективним виявилось масове застосування протипоїзних мін уповільненої дії. Найбільш успішно ними користувалися мінери-підричники з'єднання О. Федорова. 20 липня 1943 р. командир з'єднання передав радіограмою УШПР: «Від 7 по 16 липня 1943 р. залізниця Ковель – Сарни не працює 8 діб. МЗД діють добре» [12, с. 156-157].

У наказі № 98 від 10 серпня 1943 р. штаб з'єднання партизанських загонів Рівненщини відмітив великий успіх диверсійних груп на залізницях Ковель-Сарни, Сарни-Лунінець. З метою планомірних і організованих дій партизанів на залізницях і запобіганню скупченню диверсійних груп в одних і тих же місцях цим же наказом за партизанськими загонами закріпились певні ділянки. Залізницю Сарни-Лунінець мали контролювати партизанські загони ім. О. Невського, ім. Ворошилова, «За Батьківщину»; залізницю Ковель-Сарни-Рокитне – загони ім. Кармелюка, ім. Богуна, «Смерть фашизму», ім. Костюшка, ім. Хрущова та ім. Чапаєва.

За групою партизанських загонів північно-східних районів Рівненщини під командуванням Павла Дем'яненка (партизанські загони ім. Котовського, ім. Дзержинського, диверсійна група Тахла та ін.) були закріплені певні ділянки залізниці Сарни-Лунінець, Сарни-Рокитне.

Партизанські загони Рівненщини і з'єднання генерал-майора О. Федорова та полковника А. Бринського майже закрили рух поїздів на залізниці Ковель-Сарни. У звіті технічного відділу Українського штабу партизанського руху вказувалось, що під безперервними ударами ряду партизанських загонів і з'єднань ділянка залізниці Сарни-Коростень фактично була паралізована з травня по жовтень 1943 р. Найкоротший шлях з Німеччини до Орловсько-Курської дуги через Ковель-Сарни-Київ швидко втратив для нацистів значення [8, с. 130-131].

У період боїв за Правобережну Україну проведення диверсій на залізничницях дуже ускладнювалося тим, що, по-перше, гітлерівці значно посилити охорону, яка здебільшого становила 20-25 солдатів на один кілометр колії; по-друге, формування УПА розгорнули активні дії проти дрібних партизанських груп; по-третє, ускладнилась робота мінерів в умовах наступаючих холодів і морозів. Так, у листопаді і грудні 1943 р. лише одне з'єднання І. Федорова пустило під укіс 91 ворожий ешелон з живою силою, зброєю і бойовими припасами, в тому числі 53 ворожих ешелони було пущено під укіс на залізницях, що проходили на території Рівненської області.

Радянські партизани також здійснювали диверсії на комунікаціях Острожчини. Зокрема, житель Острога В. Новак зазначав, що першою акцією, здійсненою партизанами на території Острозького району, було спалення потягу у Бадівці [6, с. 125-130].

За даними технічного відділу УШПР, середня затримка часу руху поїздів в результаті підриву одного ешелону коливалася від 12 до 18 годин. В окремих випадках цей показник був більш високим. Наприклад, залізниця Ковель-Сарни закривалися на строк від 10 до 45 днів [4, с. 193].

Німецькі свідчення містять багато описів партизанських операцій, направлених на знищення ліній комунікацій і шляхів постачання. Всі ці операції можна розділити на чотири основні типи. Для проведення першого типу операцій, які можна назвати «таємні», потребувалась невелика кількість партизанів, які ночами таємно пробирались до шосейних або залізничних доріг, де встановлювали міни, перерізували телефонні проводи і зносили телеграфні стовпи. Для полегшення проведення операцій поблизу ліній комунікацій створювались спеціальні місця стоянок, де диверсанти могли переночувати перед виконанням свого завдання. Донесення тилового командування німців від червня 1943 р. детально описують методи проведення операцій. В ньому говориться, що загін підривників

чисельністю вісім-десять чоловік на возах доставляли в село, яке розташовувалося найближче до місця проведення диверсії. Після ночівлі в селі група направлялася до залізничної дороги. Чотири людини, озброєні автоматами, здійснювали охорону, поки інші (четверо або шестеро) встановлювали міни.

Другий тип операцій партизан по нанесенню ударів по лініях комунікацій можна назвати «штурмовим». Такі операції супроводжувалися широкомасштабними атаками на німецькі блокпости, які охороняли залізничні та шосейні дороги. Під час таких атак група підричників знищувала лінії комунікацій або знищувала мости.

Третій спосіб зриву поставок по німецьким лініям комунікацій являються рейди партизанських загонів на населенні пункти, розташованих на основних транспортних магістралях.

Четвертий спосіб партизанських дій представляв собою напад на німецькі транспортні засоби та ешелони [1, с. 142-143].

Німецькі залізничники застосовували міри з метою захисту паровозів від вибуху протипоїзних мін. Для цього вони зменшували швидкість руху поїзда вдень до 40 км/год, вночі до 25 км/год. Намагаючись перешкодити мінуванню шляху, німці нерідко видаляли баласт з-під рейок на 5-15 сантиметрів. Партизани в таких випадках ставили міни під шпали. Для пошуку мін противник застосовував міношукачі, собак, а в деяких випадках здійснювали перекочування баласту. Німці також широко використовували спеціальні поїзди-міношукачі і поїзди-трали, які склалися з декількох платформ із баластом, яких позаду штовхав паровоз, мотовоз, а іноді й бронепоїзд [14, с. 738-739]. Подібні «трали» викликали вибухи всіх типів мін миттєвої дії. Але вони виявлялися мало дієвими після того, як партизани стали використовувати міни уповільненої дії.

На зайнятій ворогом території Рівненської області партизани пустили під укіс понад 600 ешелонів з солдатами і технікою, знищили і пошкодили близько 600 ворожих паровозів, понад 3350 і 1035 платформ, підірвали і розібрали понад 70 кілометрів залізничних колій, знищили 160 кілометрів телефонно-телеграфного зв'язку та 60 залізничних мостів [8, с. 162].

Існували й досі, мабуть, існують протилежні погляди на ефективність «рейкової війни». Так, П. Пономаренко писав: «Операції «рейкової війни» стали одним із найважливіших чинників допомоги Червоної Армії у розгромі загарбників. Перший і найважливіший результат «рейкової війни», який мав далекосяжні воєнні, політичні й моральні наслідки виявився в тому, що німецькі окупанти, приголомшені організованими й небувалими за масштабами ударами партизанів, спрямованими на залізницю, мусили всіяко посилювати оборону залізничних комунікацій, залучаючи до цього нові сили». Всупереч йому німецький історик Г. Теске твердив, що бойові операції партизанів на комунікаціях у цей період значної шкоди вермахтові не завдали, бо перевезення вантажів залізницями в районі групи армій «Центр» скоротилося у серпні порівняно з липня 1943 р. лише на 5 % [17, с. 133].

Медведев назвав причини провалу «рейкової війни» і її негативні наслідки. Зокрема, він писав: «Перша і основна причина – це некомпетентність Верховного Головнокомандувача і начальника ЦШПР. Вони помилялися в оцінці противника. Німці вивозили рейки з окупованих територій СРСР з не потрібних їм доріг». Це явно заперечує ствердження начальника ЦШПР про нестачу рейок у німців. І, саме головне, підрип рейок партизанами «повсюдно» на всіх інших шляхах завдав великої шкоди наступаючим військам Радянської Армії. Рейкова війна почалась і в основному про- водилося в ході наступальних операцій військ Червоної Армії [13, с. 114].

Отже, боротьба на ворожих комунікаціях на території Рівненщини у 1941-1944 рр. стала важливою складовою партизанського руху в роки війни. Систематичні порушення оперативно-стратегічних перевезень німецьких військ по рівненській території були вагомим внеском партизанів у розгром нацистів та вигнання їх з теренів України. Об'єктами найпотужніших ударів і з'єднань Рівненщини були ділянки залізниць: Ковель-Сарни, Сарни-Коростень, Сарни-Луїнець.

Список використаних джерел та літератури

1. Армстронг Дж. Партизанская война. Стратегия и тактика. 1941-1943. Москва: Центрполиграф, 2007. 432 с.
2. Боярский В. И. Партизанская война: История утерянных возможностей. Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2001. 304 с.
3. Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в года Великой Отечественной войны : Сб. статей. Москва: Политиздат, 1974. Вып. 1. 447 с.

4. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941-1944. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. 527 с.
5. Иванов С.С. Радянський рух опору на території Острожчини в роки німецької окупації (1941-1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXIII. 324 с. С. 125-130.
6. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944). Київ: Генеза, 2005. 408 с.
7. Кизя Л. Народні месники : з історії партизанського руху на Ровенщині. Львів: Кн. – журн. Вид-во, 1960. 172 с.
8. Клоков В.И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. 1941-1944. Київ: Наукова думка, 1984. 167 с.
9. Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат. Київ: Полытвидав, 1979. 286 с.
10. Кравчук Д.В. Радянський партизанський та підпільний рух на Рівненщині : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України». Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. акад. С. Дем'янчука. Рівне, 2015. 309 с.
11. Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренных: Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Киев: Политздат Украины, 1988. 330 с.
12. Медведев Д.Н. Это было под Ровно. Москва: Детгиз, 1962. 208 с.
13. Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Москва: Воениздат, 1961. 832 с.
14. Старинов И. Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта. Москва: Альманах «Вымпел», 1999. Кн. 2. 288 с.
15. Старожилов Н.В. Партизанское соединения Украины в Великой Отечественной войне : монографія. Київ: Вища школа, 1983. 240 с.
16. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський Рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика): монографія. Київ: Україна, 1994. 255 с.

Максимчук Валентин,

науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 94 (477) «1943/1944» (= 162.1)

ПОЛЯКИ В РАДЯНСЬКОМУ ПАРТИЗАНСЬКОМУ ТАБОРІ (1943-1944)

У статті розглянуто польські партизанські формування у складі радянських партизанських формувань за період 1931-1944 рр. на території Волині. Проведено аналіз основних мотивів вступу поляків до радянських партизанських загонів, місце, роль, підсумки діяльності польських формувань у радянському партизанському русі.

Ключові слова: партизанський рух, Український штаб партизанського руху, Польський штаб партизанського руху, з'єднання Роберта Сатановського.

The article deals with the Polish partisan formations in the Soviet partisan formations for the period 1931-1944 in the Volyn region. The analysis of the main motives of the entry of Poles into Soviet partisan detachments, the place, role, and the results of the activities of Polish formations in the Soviet guerrilla movement were analyzed.

Keywords: partisan movement, Ukrainian partisan headquarters, Polish partisan headquarters, Robert Satanovsky's connection.

Серед досліджень про польські формування у складі радянського Руху Опору важливе місце посідають праці Кизя Л. [6], Ясяк М. [14], Кравчук Д. [8], В'ятровича В. [1], Сергійчук В. [12] та ін. На сьогодні існує потреба висвітлення, із залученням уже відомих та нових документальних джерел, діяльності окремих польських партизанських структур, мотивів вступу поляків до радянських партизанських загонів і з'єднань, місця і ролі польських партизанських формувань у радянському партизанському русі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють час від створення перших польських партизанських груп в серпні 1942 р., які 15 серпня 1943 р. влилися до Рівненського з'єднання № 3, і до фактичної ліквідації Райхскомісаріату Україна та виведення з'єднання з підпорядкування РОШПР (лютий – травень 1944 р.).

Метою статті є з'ясування місця та ролі, основних мотивів вступу поляків до радянських партизанських загонів, і підсумків діяльності польських формувань у радянському партизанському русі.

Волинь вважається одним із регіонів, де в період 1943-1944 рр. найактивніше розвивався радянський партизанський рух. В другій половині 1942 р. на Волині з'явилися перші радянські партизанські загони. І саме на Поліссі, або ж на півночі Волині на початку 1943 р. сформувалися перші польські партизанські групи, які мали таку ж структуру, як і інші радянські загони.

Існувало два основних чинники, що зумовили участь польського населення Західної України і Західної Білорусії в радянському партизанському русі: 1) антипольські дії з боку українських націоналістичних формувань; 2) втрата ініціативи Армією Крайовою, яка користувалась значною підтримкою у польського населення Волині й Галичини, однак не відразу перейшла до методів активної партизанської боротьби [8, с. 146]. В свою чергу, не прагнучи втрачати своїх бійців, командири партизанських загонів доручали проливати українську кров залежним від них польським підрозділам, які, не бажаючи того, стали маріонеткою в їх руках.

Варто зазначити, що патріотичні міркування і прагнення звільнити Польшу від німецьких загартників не стали головним фактором, який би спонукав до вступу поляків у радянські партизанські формування. Основною ж причиною, унаслідок якої вони зважилися вступити туди, виявилось бажання вижити у складній військово-політичній ситуації, яка склалася на Волині у 1943 р.. Фактично, у результаті загострення українсько-польського протистояння у липні 1943 р., частина поляків, бажаючи фізично вижити і зберегти своє майно та сім'ї, погодилися стати бійцями радянських партизанських загонів, які підпорядковувалися УШПР. Вони вже не сподівалися на захист німців,

а також власного підпілля, про існування якого навіть у середовищі поляків мало хто знав. Шукаючи порятунку, вони погодилися на співпрацю із радянськими партизанами. Саме неспроможність польського підпілля самостійно захистити своє населення, на думку В. В'ятровича, штовхало керівників самооборони до співпраці із «червоними» [1, с. 153].

Це було пов'язано із тим, що у першій половині 1943 р. більшовицькі партизанські загони, які перебували та оперували на Волині, не маючи широкої підтримки серед населення, намагалися отримати її завдяки пропаганди. Протягом цього періоду джерела не фіксують великих зіткнень між ними та українськими повстанцями.

Радянські командири, розуміючи пріоритетність залучення національних менших до руху Опору, почали процес формування польських загонів у складі радянських партизанських з'єднань. Зокрема, на початку 1943 р. на базі польсько-єврейської групи, яка перебула до того в партизанському загоні ГРУ під командуванням капітана Каплуна, в партизанському з'єднанні Сабурова був створений загін ім. Т. Костюшка (командир Роберт Сатановський), який 26 червня 1943 р. був переданий у підпорядкування Рівненському партизанському з'єднанню № 2 під командуванням І. Федорова. На той час у загоні перебувало 116 осіб [11, с. 125].

Влітку 1943 р. із групи волинських поляків було сформовано загін ім. Держинського під командуванням офіцера ЧА Я. Галицького [11, с. 126]. Він спочатку входив у з'єднання І. Федорова, але пізніше був переданий у склад новоствореної бригади УШПР на чолі із І. Биркою [14].

Відомо, що поляки становили основу партизанського загону ім. Чапаєва із Рівненського партизанського з'єднання № 1, а також загону ім. Держинського із з'єднання І. Шитова [10, с. 113]. Зокрема, останній виник у червні 1943 р. у складі польської самооборони сіл Стара Гута і Мочулянка Людвипольського району, а також вояків із загону Армії Крайової загиблого командира Л. Осецького [8, с. 147].

Проте вище партійне керівництво УРСР вимагало інтенсивнішої роботи із залучення поляків до партизанських з'єднань, які підпорядковувалися УШПР. Так, наприкінці вересня 1943 р. М. Хрущов критикував начальника Штабу партизанського руху Рівненської області В. Бегму за те, що він мало приділяє уваги організації польських партизанських загонів [9, с. 22].

Необхідно також наголосити, що взаємини між командуванням польських загонів та Рівненського ОШПР були напружені. Про це повідомляв заступник командира Рівненського партизанського з'єднання № 3 до УШПР: «Коли ми стояли в с. Будимле, до мене заїжджав від дяді Петі капітан Макс і доктор Паріас, які займалися розвідкою, вони хотіли перейти до нас, я про це сказав Сатановському, як той мені сказав, що ця сволота може принести шкоду, а дружина його казала: «Бегма давно мітить Макса на місце Роберта». Через пару днів мені Сатановський говорив, що вони [...] давайте краще організуємо засаду та постріляємо їх, Макс їздив до Бегми і він може наробити нам справ. Бегма теж не[х]ороша людина, він хоче забрати з'єднання в своє підпорядкування, мене і тебе вижнуть (він тебе теж не любить), а потім за спиною польського з'єднання будуть ордени заробляти» [10, с. 157].

Як бачиться, серед причин тривалого конфлікту між командуванням польського з'єднання № 3 та обласним партизанським керівництвом було намагання Р. Сатановського від самого початку виконувати лише ті бойові завдання, які стосувались захисту польського населення Волині й Полісся, а згодом перенесення своєї діяльності на окуповану польську територію. В свою чергу, радянське керівництво намагалося цілковито «радянізувати» польські загони, використавши їх для проведення бойових дій у Західній Україні. Тільки з переміщення фронту на територію Польщі всі польські загони, разом зі значною частиною радянських партизан, продовжили боротьбу на окупованих польських землях.

Попри конфліктні ситуації, які виникали між А. Бегмою та Р. Сатановським, польські загони продовжували активно діяти проти упівців. Скажімо, у липні 1943 р. останній домовився із командуванням польського загону в районі Степаня про спільні дії проти українських націоналістів [12, с. 78].

Польські партизанські загони за підтримки радянських партизанів, по-перше, обороняли свої населені пункти, по-друге, часто організовували «превентивні» напади на упівські осередки та боївки, аби ліквідувати можливу небезпеку, по-третє, організовували відплатні акції у відповідь на напади повстанців на польські поселення, атакуючи села, де більшість жителів становили українці.

Зокрема, до «превентивної» операції потрібно віднести напад 7 квітня 1943 р. членів самооборони с. Гута Степанська разом із групою радянських партизанів із загону «Макса» (Ю. Собесяка) на с. Бутейки Сарнівського району, у результаті якого загинули десятки українців. Остаточного поляки досягли своєї цілі, спаливши це село наприкінці травня [5, с. 135].

Проте, не потрібно переоцінювати чисельність поляків, які воювали у складі радянських формувань. Наприклад, український дослідник І. Ільошин вважає, що на Волині в 1943 р. через більшовицькі партизанські загони пройшли 7 тис. поляків [5, с. 128]. За даними, які подав у монографії «Сталинские коммандос» російський науковець О. Гогун, у радянських партизанських з'єднаннях перебували 3, 66 % поляків від загальної кількості бійців. Тобто, останніх у них була досить незначна кількість.

Повертаючись до аспекту кількісного зросту польських загонів, то тут прослідковується тенденція до збільшення їх числа на початку 1944 р. Очевидно, воно було зумовлене намаганнями УШПР перенести дійовий партизанський рух на польську територію.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1943 р. відбувалося значне розширення протистояння між радянськими партизанами та упівцями, які намагалися витіснити більшовиків із Волині до приходу ЧА. Активну участь у розгортанні збройного протистояння брали польські партизанські загони. Важливою причиною цього стало, на думку Л. Зашкільняка, бажання поляків «захищати своє державне право володіти «кресами», не беручи до уваги українських прагнень, зверхньо вважаючи, що українці не є і не можуть бути суб'єктом міждержавних відносин, сприймаючи їх як «національну меншину» на «історично польських землях» [3, с. 243].

Потрібно наголосити на тому, що бандерівці мали перевагу у боротьбі із поляками на Волині протягом липня-серпня 1943 р., проте з вересня шалька терезів перехилилася на сторону поляків, які отримали підтримку радянських партизанів. Це спричинило великі втрати серед українського населення.

Таким чином, поляки надавали підтримку радянським партизанам у тих теренах, де «червоні» мали більший вплив, ніж українські повстанці. Зокрема, така тенденція у суспільно-політичних настроях польського населення була характерною за р. Случ. Наприклад, у вересні 1943 р. бандерівці відзначали: «Частина ляхів втекла за [річку] Случ Людвипольського району і там створило свою партизанку [...] в числі 1000 осіб. Партизанка ця співпрацює з червоними, час до часу нападають і грабують мирне населення, палять окремі хати і без розбору убивають зловлених людей».

Польських партизанів не оминуло таке дисциплінарне порушення як розбій. Вони, як і радянські партизани, грабували українські села, поповнюючи таким чином свої продовольчі запаси. У зв'язку з цим з'явився наказ командира Рівненського партизанського з'єднання № 3 від 3 вересня 1943 р. припинити мародерства, в якому наголошувалося, що «при господарських операціях п/з ім. Смерть фашизму – у с. Добринь, ім. Т. Костюшко [...] допускаються випадки мародерства і грубі відносини по відношенню до мирних жителів, допускаються випадки коли бійці без відома командира ходять по квартирам, вимагають від населення речі, а іноді беруть самі» [6, с. 154].

Особливо грабунок поляками українських сіл посилювався з настанням холодів. Відомо, що 10 листопада 1943 р. польський загін чисельністю 150 осіб напав на с. Карпилівка Рокитнівського району, пограбувавши його. А 22 листопада поляки забрали в с. Бистричі 20 корів, 5 коней і пару волів з возом та вбили п'ять осіб і двох поранили [13, с. 176].

У листопаді 1943 р. упівці відверто вказувалося на наміри польських партизанів в районі Березне «палити усі села над рікою Случ». Зрештою, повстанці мали рацію, оскільки польські партизани продовжили терор. Відомо, що 13 листопада вони вбили 12 українців із с. Анатолин [5, с. 345].

Командири партизанських з'єднань отримували неодноразові повідомлення від УШПР, де вимагалось залучити до їх складу як найбільше поляків. Зрештою, останні самі йшли в радянські партизани, аби отримати зброю для оборони своїх осель від нападів українців. Характерним є те, що польські партизани із з'єднання Р. Сатановського відмовилися йти в рейд за р. Буг, до своєї Батьківщини – Польщі, оскільки, хотіли і далі захищати свої оселі від нападів, а не створювати комуністичний лад у Польщі [3, с. 243]. Тому 12 вересня 1943 р., коли начальник Рівненського ОШПР В. Бегма наказав польському з'єднанню вийти в новий район дислокації на схід Рівненської області для боротьби із українським підпіллям, воно виконало розпорядження [3, с. 264].

Згідно наказу Рівненського ОШПР від 13 жовтня 1943 р. Рівненське партизанське з'єднання № 3 повинно було додатково укомплектуватися бійцями польського загону ім. Дзержинського (ко-

мандир Ситайло) із Тернопільського партизанського з'єднання (командир І. Шитов), яке діяло між Рівненською та Житомирськими областями. Проте, партизани воліли залишитися у партизанському з'єднанні І. Шитова, щоб обороняти свої рідні села від нападів упівців. Згідно документів, у склад польського з'єднання перейшло лише двоє партизанів: Б. Галич та В. Кубинський [14].

Потрібно відзначити, що Тернопільському з'єднанню вдалося організувати загони місцевої польської самооборони в селах правого бережжя р. Случ на чолі Антоном Ханишем. Основним місцем дислокації цих підрозділів було с. Стара Гута [4, с. 222].

Це свідчить про те, що поляки при відсутності проаківських відділів повністю поклалися на захист радянських партизанів. Характерно, що після того, як з'єднання бійців польської самооборони на чолі з «Вуйком» відійшло на південь, польське населення Людвипільського району прохало командира з'єднання ім. Хрущова І. Шитова не залишати їх на поталу бандерівцям та бульбівцям. Наприклад, жителі с. Глушкове та колонії Більчаковській у листі від 29 листопада 1943 р. писали: «Просимо Вас, вельмишановний тов. командир, відрядити до нас із Вашого командування бійців – партизанів на охорону наших сіл». Листи такого змісту надіслали в штаб з'єднання ім. Хрущова від мешканці сс.. Мочулянка, Мокре, Новини, Млинок, Стара Гута [14].

12 травня 1944 р. новостворений ПШПР отримав у своє відання польські з'єднання і загони, які були організовані й діяли в Україні. Серед них – найбільше польське з'єднання під командуванням Р. Сатановського (9 загонів, 866 чол.), бригаду ім. В. Василевської під командуванням С. Шелеста (2 загони, 320 чол.), бригаду «Грюнвальд» під командуванням Ю. Собесяка (3 батальйони, 500 чол.), загін Л. Луцевича (177 чол.), усього 1863 партизани [8, с. 149].

Отже, патріотичні міркування і прагнення звільнити Польщу від німецьких загарбників не стало головним фактором, який би спонукав до вступу поляків у радянські партизанські формування. Основним мотивом вступу виявилось бажання вижити у складній військово-політичній ситуації, яка склалася на Волині у 1943 р.. Радянські партизани дуже вміло використали час, коли полякам конче необхідна була підтримка, що було спричинене загостренням українсько-польського протистояння влітку 1943 р.. Частина поляків, бажаючи фізично вижити, погодилася стати бійцями радянських загонів. Вони вже не сподівалися на власне підпілля. Фактично, осінь 1943 р. стала періодом загострення протистояння між упівцями та партизанськими загонами, які комплектувалися із поляків і підпорядковувалася УШПР. Терор проти українського населення був відплатними акціями на липневі вбивства поляків і відбувався за сприяння радянських партизанів.

Список використаних джерел та літератури

1. В'ятрович В. Друга українсько-польська війна. 1942-1947. К.: Видав. дім Києво-Могилянська академія, 2012. С. 153.
2. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. 1941-1944. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. 527 с. (История сталинизма).
3. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М.: [б. и.], 1973. Т. 7. 5. Русский архив: Великая Отечественная. Т. 14 (3-1): СССР и Польша. М.: ТЕРРА, 1994. 492 с.; ил.
4. Зашкільняк Л. Невідома війна : українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939-1944 роках. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16. С. 488.
5. Льюшин І. Волинська трагедія 1943-1944. К. : Інститут історії України НАН України; Київський славістичний університет, 2003. С. 222.
6. Кизя Л. Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині. Львів: Книжк.-журн. вид-во, 1960. 172 с.
7. Кондратюк К. Українці і поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни. *Україна-Польща: важкі питання. Т.9. Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»*. Варшава, 6-10 листопада 2001 р. Луцьк: ВМА «Герен», 2004. С. 206-220.
8. Кравчук Д. Польські формування у радянському партизанському русі на території Західної України (середина 1942 – перша половина 1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 147.
9. Літопис УПА. Нова серія. [ред. кол. : П. Сохань, П. Потічний та ін.]. К.; Торонто: Літопис УПА, 2002. Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943- 1959. Книга перша: 1943-1945. 596 с.
10. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944. кол. сост.: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.). М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010. 670 с. (На линии фронта. Правда о войне).

11. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА : у 2 т. [Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович]. Т. 1 : Війна під час війни. 1942-1945. Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2011. 792 с.
12. Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни. К.: Укр. вид. спілка, 2003. 576 с.
13. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945): наук.-довідк. вид. авт.-упоряд. О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; редкол. В.А. Смолій та ін. К.: Парламент. вид-во, 2001. 319 с.: іл.
14. Ясяк М. Поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни. URL: <http://joanerges.livejournal.com/351296.html> (дата звернення: 24.05.2018).

Малов Олександр,

науковий керівник – Яремчук Віталій Петрович, доктор історичних наук, професор

УДК 94 (477.62) «18/20» (= 411.16)

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті стисло розглянуто історію становлення та розвитку єврейського населення на території Донбасу у період з кінця ХІХ століття й до теперішнього часу, початку ХХІ століття.

Ключові слова: Донбас, Донецьк, Луганськ, Юзівка, євреї, єврейське населення, голокост, погром.

The article is devoted to the general overview of history of the Jewish community in Donbas during the time period between the end of the 19th century up to our days, the beginning of the 21st century.

Keywords: Donbas, Donetsk, Luhansk, Yuzivka, Jews, Jewish population, holocaust, pogrom.

Донбас вже у роки свого становлення не був етнічно однорідним. Інтенсивне переселення євреїв на Донбас відбувалась протягом ХVІІІ – ХІХ ст. у декілька етапів. Дозвіл на їх поселення у Новоросійській губернії дала Катерина ІІ у 1769 році, але більш активний прихід єврейського населення на Донбас спостерігався з першої половини ХІХ ст. Межа осілості проходила вздовж річки Кальміус та кордонів Облaсті Війська Донського. Промисловий та економічний розвиток Донбасу приваблював сюди багато народу з центральних регіонів Росії та з України, які сподівались знайти тут вільніше та краще життя. За переписом 1897 року євреї становили 2,9 % від населення [9, с. 70]. Вони займалися ремеслом і торгівлею, лихварством, перевезенням вантажів. Найбільш активними були єврейські громади міста Донецьк, Горлівка, Єнакієво. У названих містах було збудовано синагоги, відкрито традиційні школи хедере, притулки для нужденних євреїв, лікарні, було облаштовано єврейські цвинтарі. Тому вже у другій половині ХІХ ст. євреї почали відігравати помітну роль у релігійному житті краю [4, с. 86].

Єврейська громада на Донбасі складалась здебільшого з вихідців з Литви та Білорусі, тому, відповідно, вони приносили з собою ті моделі та традиції економічних відносин, які спостерігали у колишніх місцях свого мешкання. Відповідно до даних перепису 1897 року видно, що серед єврейського населення домінували такі заняття як торгівля та пошиття одягу [12, с. 94]. Проте багато євреїв займали високі адміністративні посади. Вони, як правило, були освічені, добре знали місцеву мову та звичаї, тому місцева влада довіряла їм привілейовані місця в управлінні промисловістю. З одного боку, євреї мали до цього хист, з іншого – залишались чужими для місцевого населення, а тому вірогідність змови євреїв з робітниками проти вищого начальства була мінімальною. Такі міркування спонукали англійських підприємців назначати євреїв на керуючі посади. Однак в цілому євреї на Донбасі займались переважно ремеслами і торгівлею, і це суттєво відокремлювало їх серед решти населення [5, с. 110].

Як і скрізь в Україні, на Донбасі періодично відбувались єврейські погроми. Особливо це спостерігається на зламі ХІХ – ХХ ст. Подібні акти виявлення антисемітизму починалися зазвичай з локального конфлікту на підприємстві або шахті. Далі це полум'я перекидалось на все місто, мешканці нищили майно, будівлі євреїв, синагоги та інші релігійні святині. Траплялось, що робітники за допомогою сокир заганяли євреїв разом з дітьми та жінками до лікарень й утримували їх там протягом тривалості погрому [2, с. 44]. Дехто розшукував євреїв в навколишніх поселеннях, бо вони тікали від небезпеки куди могли. Такі погроми тривали по декілька днів, за цей час ніхто не протидіяв безладу й насиллю, лікарні переповнювались пораненими та мертвими євреями, а вулицями продовжували ходити мародери. 1892 року, під час так званого холерного бунту у місті Юзівка, який закінчився єврейським погромом, натовп грабував єврейські крамниці, але якщо власник

доводив своє російське походження й показував ікону, бунтівники компенсували йому збитки й повертали відібраний товар [3, с. 207].

1917 року внаслідок лютневої революції було скасовано смугу осілості. Однак більшість євреїв не підтримало революцію. Це, зокрема, були купці, багаті й середні торгівці, заможні селяни, ремісники, євреї нижчих й середніх офіцерських чинів тощо. Тим, кому було, що втрачати, не подобалась політика націоналізації майна. Крім того, релігійна частина євреїв не могла погодитись з атеїстичною пропагандою більшовиків. Так, за висловом одного рабину: «Революцію роблять Троцькі, а відповідають за це Бронштейни» [8, с. 44].

Перші обриси майбутньої політики Радянського Союзу стосовно національних меншин новоствореної держави були озвучені 1921 року на X з'їзді РКП(б), де національне питання розглядалось як складова частина загальної державної політики. Більшовиками констатувалось право національних меншин на їх вільний розвиток. Для єврейського населення, в тому числі й на Донбасі, були створені спеціальні державні та громадські структури, які обслуговували єврейське населення, було розроблено заходи щодо пристосування державного апарату до обслуговування єврейського населення. Так, 1923 року в Донбасі були створені місцеві відділи по роботі з національними меншинами: три національні секції (зокрема і єврейська). З 1924 року діяльність євсекцій (єврейських секцій комуністичної партії) сприяла направленню євреїв у промисловість і сільське господарство. Головним завданням таких організацій було «виховання єврейських мас у комуністичному дусі», ліквідація общинних інституцій, створення радянської єврейської культури тощо. Євсекції вели боротьбу проти сіоністського руху. Навесні 1925 року при Донецькому губвиконкомі було відкрито бюро по роботі з національними спільнотами [11, с. 23].

Та соціальна кампанія влади проти антисемітизму не дала суттєвих позитивних результатів. Навіть молоді євреї-комсомольці, що приходили працювати на шахти Донбасу в часи індустріалізації, терпіли жорстокі прояви антисемітизму. Їх обплювували, били та зневажливо обзивали жидами. Шахтарі відмовлялися сидіти в одній шахтній клітці разом з євреями, били їх камінням у темних дільницях шахти. Траплялось, що шахтарі вимазували євреями обличчя смолою. Такі юдофобські настрої передавались й дітям, – існує згадка, як школярі закидали камінням єврейські школи та побили одноліток-євреїв [9, с. 223].

У 1932-1933 роках, протягом Голодомору, антиєврейські настрої населення посилювались ще сильніше. Робітники виходили з того, що в голоді винувата партія, а більшість в партії становили євреї, отже – в голоді винні євреї – «жиди займають відповідальні посади, особливо міцно вони засіли в ДПУ (державному політичному управлінні)». До середини 1930-х років спалахи антисемітизму зменшились і кампанія боротьби з антисемітизмом припинилась.

Німецькі війська зайняли Донбас у жовтні 1941 року. Багато євреїв не змогли, не встигли, а інколи й просто не схотіли евакуюватися. Дехто з євреїв пам'ятав німецьку армію 1918 року, а тому не вірили, що ця армія може чинити жахи, які про неї говорили. Дехто вважав, що німці – культурна нація й в принципі не здатна на подібне зло. Дехто вірив, що німецька влада поверне майно, яке радянська влада відібрала, й чекала німців як визволителів. Радянський уряд не повідомив населення про систематичне винищення окремих етносів німецькими військами в інших регіонах України. Тому, коли лінія фронту сягнула терен Донбасу, населення виявилось безпорадним [13, с. 180].

Насамперед, окупанти змусили усіх євреїв носити розпізнавальний знак. Як і всюди, це була зірка Давида. Також було наказано про окремі місця в трамваях і подібних публічних місцях для євреїв. Почала працювати інформаційна пропаганда в місцевих газетах. Найбільша газета в місті – «Донецкий вестник». Вона виходила російською мовою раз на тиждень й видавалась протягом усієї окупації (до 1943 року). Більша частина цього видання була сповнена антисемітською пропагандою в традиційному для нацистів стилі. Навіть після знищення єврейського гетто, коли в місті майже зовсім не залишилось євреїв, антиєврейська тематика газети не змінилась. Таким чином, усі заходи – економічні, адміністративні, пропагандистські – ставили на меті змусити населення дистанціюватися від євреїв. Наступним кроком стала фізична ізоляція євреїв. 1942 року на околиці міста, відповідно до наказу з Берліну, було створено гетто, яке проіснувало до травня 1942 року. За цей час через нього пройшло приблизно від 3 до 8 тисяч євреїв [7, с. 51].

Невдовзі розпочались і масові страти євреїв. У реалізації цих злочинів німцям допомагали (приховано чи явно) місцеві жителі, росіяни та українці. У жовтні 1941 року в Маріуполі дев'ять тисяч євреїв отримали наказ зібратися для відправлення до Палестини, проте замість цього їх розстрі-

ляли. Боротьбою з євреями займались зондеркоманди 4б, 10а та оперкоманда 6. В Дебальцевому німці насильно зібрали євреїв на центральну площу й розчавили натовп танками. Взимку 1941 року німці винищили усіх євреїв міста Макіївка. Дітей труїли, дорослих розстрілювали, душили газом, скидали живцем у стовбури шахт. В Сталіно нацисти використовували газові камери на колесах, що збільшувало мобільність та продуктивність винищувань. Так, з грудня 1941 до весни 1942 було вбито близько 15 000 євреїв. У Ворошиловграді (нині Луганськ) євреям оголосили наказ про депортацію, але замість цього їх просто вивезли за місто й розстріляли. Дітей труїли, змащуючи губи отрутною речовиною. Кількість жертв у Ворошиловграді сягає 8 000 чоловік [9, с. 381].

Після війни Сталін розгорнув кампанію проти ворогів радянського народу, космополітів, до числа яких, звісно ж, потрапили євреї. Влада ігнорувала права та інтереси євреїв. Так, у Ворошиловграді єврейська громада часто зверталась з проханням відкрити синагогу, але міська влада відмовляла, пояснюючи таку подію як «політично недоцільну». Преса ігнорувала внесок євреїв у справу перемоги над нацизмом, посилаючись на єврейських дезертирів та злочинців. А кількома роками пізніше донбаським журналістам заборонили публікувати статті, де б євреї поставали перед читачем у позитивному світлі.

З 1991-го року почалось активне відбудовування єврейського культурного та релігійного життя в Донецькій та Луганській областях. Падіння «залізного занавісу» дозволило громадам запрошувати рабинів та інших носіїв єврейської мови і культури з Ізраїлю. Тому, чи не найпершим постало питання про необхідність вивчення рідної мови у повністю зрусифікованій єврейській спільноті Донбасу [10]. На початку 1990-х років у Донецьк вперше приїжджає рабин з Ізраїлю – Хаїм Тауб, який стає рабином єврейської громади Донецька та донецької синагоги. 1993 року у місті виникла спільнота «Україна – Ізраїль», яка розпочала суспільну культурно-просвітницьку діяльність. 1996 року відкрився благодійний фонд «Хесед», який активно займався благодійною допомогою євреям пенсіонерам, людям похилого віку, нужденним тощо, та мав різні соціальні програми [14, с. 150].

1995 року в Донецьк приїхав новий рабин – Пінхас Вишедські. Він значно розширив єврейське релігійне життя Донецька. Почала функціонувати єврейська загальноосвітня школа, дитячий садок, ієшива, махон (вищі учбові заклади, спрямовані на вивчення юдейського закону) та інші проекти. Реєструються єврейські релігійні спільноти по всій області. 1999 року виникло релігійне духовне об'єднання юдейських спільнот Донбасу. У 90-х роках починає виходити місцева єврейська преса, такі газети як «Алеф», «Барух Ашем», «Наша жизнь». Також в Донецьку вело активну діяльність єврейське агентство «Сохнут», яке займалось репатріацією євреїв до Ізраїлю [6, с. 81].

15 квітня 2014 року, у день святкування єврейського свята Песах, біля донецької синагоги невідомі у балаклавах роздавали листівки з наступним змістом: «Шановні громадяни єврейської національності! У зв'язку з тим, що лідери єврейської спільноти України підтримали бендерівську хунту в Києві й вороже налаштовані стосовно православної Донецької республіки та її громадян, Головний штаб Донецької республіки ухвалив таке: Усім громадянам єврейської національності віком від 16 років, які проживають на території суверенної Донецької республіки, необхідно у термін до 3 травня 2014 року з'явитися до в.о. комісара у справах національностей у будинку Донецької ОДА, кабінет 514 для реєстрації. Вартість реєстрації складає 50 доларів США. При собі мати гроші у сумі 50 доларів США для сплати за реєстрацію, паспорт для позначення віросповідання, документи про склад сім'ї, а також правостановлюючі документи на все приналежне вам нерухоме майно та транспортні засоби. У випадку ухилення від реєстрації винуватці будуть позбавлені громадянства й примусово вислані поза межі республіки з конфіскацією майна. Ваш народний губернатор Денис Пушилін» [1].

Наступного дня Рада церков і релігійних організацій Донецької області виступила з заявою, в якій спробувала привернути увагу органів влади та правопорядку до проявів антисемітизму з боку представників так званої Донецької Народної Республіки. Рада церков вимагала від усіх органів правопорядку вжити необхідних заходів, аби припинити подібні протиправні дії. Проте дане звернення не було втілене у життя через подальший розвиток бойових дій на Донбасі, які стали дедалі брутальнішими та небезпечними для мирного населення регіону. Для єврейської спільноти це означало евакуацію із зони АТО та, для деяких, еміграцію до Ізраїлю [3, с. 230].

Євреї на Донбасі – це, на нашу думку, справді феномен в історії краю. Чужі, далекі за своєю ментальністю від духу російсько-українського індустріального порубіжжя, і все ж вони на довгі роки обрали своїм місцем народження, життя та смерті саме цей регіон. Що їх приваблювало? Що

змушувало євреїв повертатись на Донбас попри усі вияви антисемітизму від місцевого населення і складні умови життя та праці? Сьогодні, напевно, вже ніхто не зможе дати цілком точну і вичерпну відповідь. Проте існує факт – з перших років існування Донбасу як промислового регіону його неодмінно населяли євреї, в більшій чи меншій кількості, але постійно. Дивно, що в умовах інтенсивних асиміляційних процесів, русифікації, масової втрати своєї національної ідентичності, підміни її регіональною (або рідше класовою), євреям вдалось зберегти свою самоідентифікацію (хоча рідна мова й була забута). Єврейська громада, здається, завжди знаходилась у вирі подій, завжди пробуджувала в населенні суперечливі почуття. Тут як ніде набули поширення єврейські погроми, юдофобські настрої тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Антисемитские листовки появились в Донецке с флагом сепаратистов. URL: <http://novosti.dn.ua/news/205729-antysemytskye-lystovky-poyavylys-v-donecke-s-flagom-separatystov> (дата звернення: 17.04.2018).
2. Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний. Київ, 2015. 69 с.
3. Войналович В.А. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ, 2014. 304 с.
4. Гончаров В. Восточная окраина черты оседлости конца XIX – начала XX веков: еврейская жизнь на границах конкурирующих национальных проектов. *Запорожские еврейские чтения: доклады и сообщения*. Дніпро, 2011. С.83-89.
5. Гончаров В. Повседневная жизнь евреев Донбасса в конце XIX – начале XX века. *Запорожские еврейские чтения: доклады и сообщения*. Дніпро, 2012. С. 107-112.
6. Донбас в етнополітичному вимірі: кол. моногр. Київ, 2014. 584 с.
7. Иващенко А.В. История еврейской общины Донецка, Донецьк, 2014. 160 с.
8. Куромія Г. Зрозуміти Донбас. Київ, 2015. 142 с.
9. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. Київ, 2002. 510 с.
10. Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Донецька область. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=14&p=25&rz=1_1&rz_b=2_1%20&n_page=2 (дата звернення: 17.04.2018).
11. Сучкова О.В. Євреї в Донбасі (20-30-ті роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2005. 38 с.
12. Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Київ, 2012. 188 с.
13. Подов В.І., Курило В.С. Історія Донбасу. Луганськ, 2009. 300 с.
14. Татаринів С.Й. Штетл-Бахмут – феномен єврейського народу в Донбасі. Харків, 2013. 186 с.

Лисак Валентина,

науковий керівник – Яремчук Віталій Петрович, доктор історичних наук, професор

УДК 94 (477.75) «1991...» (= 512.145)

ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКИХ РЕПАТРІАНТІВ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті розглянуто проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство в період незалежності України. Проведено аналіз процесу репатріації за наступними критеріями: наявність юридичного статусу (громадянства), вирішення житлового питання, врегулювання проблеми працевлаштування, соціального захисту, освіти.

Ключові слова: державна політика, корінний народ, інтеграція, соціальна адаптація, репатріанти, Меджліс.

The article is dedicated to the problems of integration of the Crimean repatriates into Ukrainian society during the period of Ukraine's independence. The analysis of the repatriation process was carried out according to the following criteria: availability of legal status (citizenship), settlement of a housing problem, settlement of the problem of employment, social protection, education.

Keywords: state policy, indigenous people, integration, social adaptation, repatriates, Mejlis.

Інтеграція кримських репатріантів в українське суспільство була і залишається досить актуальною темою для досліджень серед науковців. Зокрема, можна виділити таких авторів, як Н. Бекіров (правові проблеми), Г. Бекірова (національний рух за повернення), В. Возгрін (етнічна історія), М. Кирюшко (проблеми ісламу), В. Котигоренко (етнічні конфлікти), Р. Куртієв (традиційна культура), Б. Парахонський (сучасний стан), І. Прібиткова (гуманітарні проблеми), Р. Хаяли (демографічне дослідження), С. Червонная (мистецтво) тощо. Крім цього, у розкритті теми ми спиралися також на матеріали конференцій з кримськотатарської проблематики, серед них «Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму» (4-5 жовтня 1999 р., Сімферополь), «Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство» (13-14 травня 2004 р., Київ) та інші. Різним аспектам адаптації кримських татар в українському суспільстві були присвячені також «круглі столи», зокрема: 1) «Кримські татари: «національна меншина» або «корінний народ» (5 лютого 1999 р., Київ); 2) «Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар» (17 березня 1999 р., Київ); 3) «Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство» (5 травня 1999 р., Київ); 4) «Законодавче забезпечення прав кримських татар в Україні» (3 червня 1999 р., Київ).

Здобувши незалежність, Україна зіштовхнулася із низкою проблем політичного, економічного, соціального та територіального характеру. Серед них і кримськотатарська проблема, що містить в собі наслідки депортації, реабілітацію, репатріацію, адаптацію та інтеграцію кримських татар в українське суспільство. Витоки цієї проблеми варто шукати в подіях 1944 року, оскільки проведення депортації кримських татар з Кримського півострова стало причиною розгортання в подальшому репатріаційних процесів, а поряд з цим – виникнення проблеми з облаштування репатріантів.

Процесом репатріації займалися владні органи СРСР, проте після подій серпня 1991 р. програма СРСР із питань повернення депортованих татар втратила чинність, а сама операція репатріації загальмувалася. Кримськотатарська проблема опинилася на принципово новій позиції. Держава СРСР, яка де-юре була відповідальна за депортацію, вирішення проблем репатріації й облаштування кримських татар, де-факто перестала існувати. Складність проблеми полягала передусім в тому, що Україна, щойно проголосивши незалежність, стояла на порозі державотворення, була не в змозі ефективно організувати та фінансово забезпечити повернення кримських татар, характерними були непевні дії в розробці, прийнятті та ухваленні державної програми щодо репатріації репресованих татар.

Повернення депортованих народів на батьківщину проголошено у 1992 році, цей процес триває і досі. На сьогоднішній час частка кримських татар становить 12 % населення Криму [1, с. 59]. Оскільки останній перепис населення в Україні проводився у 2001 році, то це є негативною обставиною у простеженні тенденцій та динаміки репатріаційного процесу депортованих народів. Проте, враховуючи статистичні дані, можна зробити висновок, що процес повернення депортованих кримських татар, починаючи з 1993 р. характеризується спадом активності. Якщо в 1989-1992 рр. в Крим поверталось близько 35-40 тис. осіб щорічно, то уже в 1997 – 5,3 тис., в 1998 – 3,4 тис., в 1999 – 2,8 тис., в 2000 – 2,2 тис., в 2001 – 2,0 тис., в 2002 – 1,0 тис. осіб [2, с. 66]. До умов, що перешкоджають поверненню потенційних репатріантів до Криму належать проблеми житла, відсутність роботи, дефіцит фінансових засобів, проблеми з одержанням громадянства. Зокрема, результати соціологічних опитувань серед потенційних репатріантів щодо повернення на свою батьківщину відображають тенденції гальмуючих обставин процесу повернення та облаштування. Так, проблеми забезпечення житлом назвали 74 % опитаних, проблеми працевлаштування – 24 %, несприятливе матеріальне становище – 5 %, проблеми з одержанням громадянства – 4,9 % [3, с. 95-104].

У 1992-1994 рр. уряд незалежної України прийняв низку постанов і розпоряджень, пов'язаних з організацією повернення та облаштування депортованих громадян, зокрема постанови Кабінету Міністрів України «Про створення фонду депортованих народів Криму» (14 березня 1992 р.), «Про затвердження положення про республіканську комісію у справах депортованих народів Криму» (24 березня 1992 р.) (з 2000 р. перейменовано на Урядову комісію у справах осіб, депортованих за національною ознакою). З метою реалізації державної політики у сфері міжетнічних відносин в Україні у липні 1994 р. утворюється Міністерство України у справах національностей, міграції і культур (з 2000 р. Державний департамент у справах національностей та міграції Міністерства юстиції України, у складі якої функціонує Управління у справах депортованих народів). Кабінетом Міністрів України тільки за 1995-2000 рр. було прийнято більше 25 постанов і розпоряджень щодо вирішення соціально-економічних, етнічних і гуманітарних проблем депортованих народів [4, с. 43].

Із поверненням кримських татар в уже незалежну Україну постало питання про визначення правового статусу кримських татар на їх історичній батьківщині, а саме – питання про надання статусу «корінного народу» Криму відповідно до Конвенції № 169 (1989 р.) Міжнародної організації праці «Про корінні народи і народи, що ведуть племінний і напівплемінний спосіб життя у незалежних країнах». Верховна Рада України довго зволікала із прийняттям даного рішення і лише із подіями анексії Криму Росією було визнано кримськотатарський народ корінним народом у Криму з усіма правовими і соціальними наслідками цього статусу. У відповідному проекті постанови «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» від 20 березня 2014 року вказується: «Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України» [5].

Головними питаннями, що супроводжують процес облаштування кримських татар є проблеми соціальної адаптації, культурного відродження та забезпечення громадянських прав кримських татар, таких як право на національне самовизначення, визнання Меджлісу єдиним легітимним представницьким органом кримських татар, участь представників народу в органах влади [4, с. 193].

Найбільш стримуючою обставиною процесу інтеграції кримських татар в українське суспільство є вирішення їх економічних проблем. Аспекти врегулювання економічної політики щодо репатріантів мають органічно вписуватися у загальні тенденції реформування економічної, фінансової і правової бази держави. Головною проблемою облаштування репатріантів залишається забезпечення бюджетної підтримки задоволення їх життєвих потреб: будівництва житла, шкіл, дитячих садків, фельдшерсько-акушерських пунктів, інших об'єктів соціального та побутового призначення, водопостачальних мереж, доріг, завершення електрифікації, газифікації та телефонізації місць їхнього компактного проживання. На початку 2000-х рр. за рахунок коштів держбюджету переселенці побудували і придбали 375 тис. м² житла, проте ще тисячі татарських сімей не були забезпечені житлом. Проблеми частково вирішували за рахунок виділення земельних ділянок для побудови приватних будинків та безвідсоткового державного кредиту на індивідуальне житлове будівництво. Майже 18 тис. родин індивідуальних забудовників через відсутність коштів не спроможні завершити розпочате спорудження будинків [6].

Впродовж усього періоду репатріації гострою проблемою залишалося працевлаштування кримських татар. Велика кількість татар не працевлаштована чи працювала на тимчасових або сезонних роботах. Питання зайнятості кримського населення вирішувалося через реалізацію засад Державної, республіканської і територіальних програм зайнятості населення, у яких є розділ «Забезпечення зайнятості депортованих громадян».

У регіонах найбільшого розселення депортованих громадян: у Сімферопольському районі створено 1219 робочих місць; у Бахчисарайському – 943; у Білогірському – 507; у Кіровському районі – 438 робочих місць тощо [7, с. 391].

Чи не найголовнішою перешкодою, що постає перед репатріантами, є низький рівень фінансового забезпечення репатріаційного процесу. Для облаштування репатріантів у різні роки в державному бюджеті України виділялися різні суми. Причина таких заходів полягає не лише в нестабільному економічному становищі держави в окремі періоди розвитку, але й у відсутності обґрунтованої стратегії щодо кримських татар та представників інших національностей, які повертаються на свою історичну батьківщину. У 1993 р. із бюджету України було виділено 18 млрд. крб., з них 12,9 млрд. – на капітальне будівництво, 5,4 млрд. – на створення та утримання закладів освіти, культури, медицини, компенсації за переїзд тощо [7, с. 390]. У 1994 р. на будівництво було виділено більше 876 млрд. крб. капіталовкладень і здано в експлуатацію майже 73 тис. кв. м житла, 112 км водопроводу та 155 км ліній електропередач, що дало можливість електрифікувати 32 селища і підвести воду до 20 селищ компактного проживання депортованих громадян. Було закладено 4 нових селища для репатріантів [8, с. 144]. Однак економічна криза початку 1990-х рр. не дозволила реально покращити соціально-економічний стан переселенців. 11 серпня 1995 р. була ухвалена постанова Кабінету міністрів України «Про заходи щодо розв'язання політико-правових соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим», яка передбачала реалізацію Програми першочергових заходів щодо розселення і облаштування депортованих кримських татар та представників інших національних груп, які повернулися в Крим.

На облаштування представників депортованих народів у 2000 р. згідно із Програмою АР Крим передбачалося виділити 11,5 млн. грн., із них – 8,5 млн. на капітальне будівництво, 1,5 млн. – на отримання пільгових безвідсоткових кредитів індивідуальним забудовникам, 1,5 млн. грн. – соціально-культурний розвиток установ [7, с. 390-391].

Вдалося реалізувати певний спектр економічних проблем, але частина сімей кримських татар самотужки вирішували власні житлові проблеми. У 2003 р. на облаштування кримських татар із держбюджету України було виділено 38,7 млн. грн., що вдвічі більше ніж у 2002 р. (19,4 млн. грн.), а з урахуванням витрат з бюджету АРК на зазначені цілі загальна сума склала 50,7 млн. грн. У 2004 р. в державному бюджеті України на облаштування кримських репатріантів було виділено 40,0 млн. грн. [6, с. 36]. Загалом, за 1991-2003 рр. витрати України на повернення й облаштування кримських репатріантів досягли 776 млн. грн. (в середньому трохи більше ніж 3100 грн. на одного репатріанта). До того ж близько 30 % виділених державних коштів повернулися до бюджету у вигляді податків [9, с. 73].

Варто зазначити, що починаючи з 1996 року, значну підтримку в облаштуванні і етнокультурному розвитку репатріантів надають міжнародні організації і країни-донори. Тільки в рамках Програми розвитку й інтеграції Криму, реалізованої ООН, здійснено ряд проектів соціально-економічного і гуманітарного характеру на суму понад 13 млн. дол. США [10].

Одним із найболючіших аспектів кримськотатарської проблеми є земельне питання, неоднозначність та невирішеність якого не лише стосується тих кримських татар, що повернулися на свою історичну батьківщину, а й перешкоджає розгортанню нових репатріаційних потоків. Нам вдалося дійти до висновку, що згідно із результатами соціологічних досліджень, потенційні репатріанти називають однією із головних перешкод повернення до Криму саме невирішеність земельного питання. Так, приймаються численні закони та нормативно-правові акти, але вони лише залишаються на папері без жодної їх реалізації. Зокрема, в заключних положеннях Земельного кодексу України, що вступив в дію з 1 січня 2001 року відсутні відповідні визначення про обов'язкові наділення землею раніше депортованого населення. Земельні ділянки, які отримували кримські репатріанти під час розпаювання земель були повністю або частково непридатними для обробітку. Сутність «земельного питання» погіршується також міжнаціональними конфліктами поліетнічного Криму, оскільки люди, споглядаючи бездіяльність влади, самі беруться за вирішення наболілого. На нашу думку, це

триватиме доти, доки влада (як місцева, так і центральна) візьметься до чітких кроків і виважених дій щодо вирішення цього «застійливого» питання.

Поряд із побутовим облаштуванням репатріантів велике значення для них має рішення завдань національно-культурного відродження та соціальної адаптації до нових умов. Проблема адаптації у всіх її аспектах довгий час залишалася турботою самих депортованих та створювала міжнаціональну напруженість у Криму.

Найважливішим аспектом соціально-культурної адаптації кримських татар є розвиток народної освіти, навчання дітей рідною мовою. На початковому етапі репатріації кримськотатарські діти, які поверталися в Крим, потрапляли у школи з російською мовою навчання, проте вже в 1991 р. у багатьох школах Криму діяли факультативні групи з вивчення кримськотатарської мови. У 1992 р. рідну мову діти кримських татар вивчали в 313 школах, і хоча факультативна форма навчання ще переважала, у багатьох школах мова вивчалася як предмет.

Всього за 1991-1997 рр. кількість учнів, що вивчають кримськотатарську мову, збільшилася з 8868 чол. у 1991 р. до 39665 осіб (90,8 % всіх учнів – кримські татари), що дозволило відкривати класи і школи, в яких навчально-виховний процес повністю або частково ведеться кримськотатарською мовою [8, с. 161]. Лише три мовні школи пропонують курси з вивчення кримськотатарської мови для дорослих. У 483 дитячих садках АР Крим нараховується 28 груп з кримськотатарською мовою навчання [11, с. 60].

Становище кримських татар на теперішній час є вкрай важким – вони знову змушені нагадувати про себе, доводити свої права, навчитись заново відстоювати свої можливості та боротися за самовизначення. Складність вирішення кримськотатарської проблеми на нинішньому етапі має багато відмінностей порівняно із серединою 1990-х рр.. Якщо раніше татари апелювали до урядових та міжнародних структур, у гіршому випадку вдавалися до акцій громадянської непокорі, то початок ХХІ ст. позначений реальними зіткненнями кримських татар з місцевим населенням [12, с. 198].

Отже, репатріація депортованих кримських татар – це складний процес, що й досі залишається незавершеним та болючим питанням в системі взаємин «Україна – Крим». Українській владі вдалося зробити деякі дії щодо зрушення з місця та поліпшення репатріаційного процесу кримських татар, проте за період незалежності державним органам України та Автономної Республіки Крим бракувало системності і послідовності у вирішенні соціально-економічних проблем депортованого населення і наразі, зважаючи на політичну ситуацію в країні, об'єктивний зв'язок у співпраці порушений. Проте, незважаючи на постійну увагу до проблем депортованих з боку відповідних державних органів, досі невіршеними залишаються питання забезпечення репатріантів житлом та соціальною інфраструктурою, робочими місцями, об'єктами соціально-культурного призначення. Особливо незадовільно складається ситуація у політико-правовій та гуманітарній сферах, які, на відміну від соціально-економічної галузі, не вимагають великих фінансових надходжень.

Таким чином, процес вирішення «кримськотатарської проблеми» триває і досі, що пов'язано із складною політичною ситуацією в Україні, станом державної економіки та передусім нестабільним геополітичним становищем, викликаним анексією Криму та збройним конфліктом на Сході. Є підстави стверджувати, що економічні аспекти облаштування кримських татар, ще тривалий час будуть головним завданням інтеграції репатріантів в українське суспільство, але на теперішній час першочерговою та досить болісною проблемою української держави постає повернення анексованого Криму. Хоча Україна та більшість країн світу не визнали факт анексії Криму Росією та підтримали територіальну цілісність України, все ж ще необхідно докласти чимало зусиль аби повернути Крим до складу України.

Список використаних джерел та літератури

1. Кривицька О.В. Деякі конфліктогенні аспекти інтеграції кримських татар в українське суспільство. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Київ, Інститут Кеннана, 2004. С. 58-65.
2. Авемилева Э. Некоторые аспекты земельной реформы в Крыму. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. К., Інститут Кеннана, 2004. С. 65-75.
3. Прибыткова, И. Эмиграционный потенциал крымских татар. *Социологические исследования*. 1999. № 10. С. 95-104.
4. Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ*. К., 2003. Вип. 23. С. 180-202.

5. Постанова ВРУ «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1140-18> (дата звернення 02.12.2017).
6. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/krim.htm> (дата звернення 05.03.2017 р.).
7. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях. НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. К., Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с.
8. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. Кол. моногр. Симферополь, 1998. 343 с.
9. Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Київ, Світогляд. 2005. 222 с.
10. Хаваджи Р. Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство. URL: <http://www.ji.lviv.ua/pb1texts/xavadzhi.htm> (дата звернення: 11.07.2017 р.).
11. Гнатюк Т.О. Проблеми інтеграції репатріантів в українське суспільство. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія*. 2013. Т. 212, Вип. 200. С. 56-61.
12. Щерба О. Кримськотатарська національна меншина як чинник формування міждержавних політичних відносин України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів, 2008. Вип. 21. С. 196-199.

Ющук Світлана,

науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 281.96 (477) «1990»

АВТОКЕФАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

У статті досліджено процес зародження Автокефального руху в Україні на початку 1990-х рр., визначені причини та передумови його виникнення, а також проаналізовані особливості його розвитку.

Ключові слова: православна церква, автокефалія, автокефальний рух, УАПЦ, УПЦ, РПЦ.

The article investigates the process of the origin of the Autocephalous movement in Ukraine in the early 1990s, identified the causes and background of its occurrence, as well as analyzed the peculiarities of its development.

Keywords: The Orthodox Church, autocephaly, autocephalous movement, The UAOC, The UOC, The ROC.

Сьогодні актуальною є проблема дослідження і об'єктивного висвітлення історії Української Церкви. У православному середовищі відбулось церковне розділення, зумовлене розвитком українського автокефального руху та боротьбою проти нього з боку Московського патріархату. Історична ситуація, за якою український народ знаходиться на етапі розбудови власної держави та становлення громадянського суспільства, обумовлює необхідність концептуального розгляду питання ролі релігії та Церкви у державотворчому процесі, адже православна церква завжди була важливим та невід'ємним чинником суспільно-політичного життя. Оскільки автокефальний статус церкви розглядався значною частиною української спільноти (політичної, громадської, церковної) як вагомий чинник державотворення, міжправославне протистояння набуло політичного характеру. Українське церковне питання й досі залишається невирішеним. Це негативно впливає на процес зміцнення української державності, насамперед у площині досягнення консолідації українського суспільства, що актуалізує обрану для дослідження тему.

Досліджувана проблема має значний науковий інтерес. Хоча питання діяльності різних православних церков та російсько-українських церковних суперечностей періоду 1990-х рр. знайшли належне висвітлення у вітчизняній історіографії, проте ступінь наукової розробки залишається недостатнім. Цій тематиці присвячені праці Олександра Воронина [3], Володимира Бондаренка [2], Ольги Іщук [6], Ярослави Музиченко [7], Анатолія Бабинського [1], Ірини Преловської [9], Сергія Жильюка [5].

Мета дослідження полягає у реконструкції процесу становлення та історичного розвитку Автокефального руху в Україні на початку 1990-х рр. та виявлення його особливостей.

Відповідно до поставленої мети було визначено наступні завдання:

- з'ясувати мету та основні завдання автокефального руху на початку 1990-х рр.;
- висвітлити діяльність духовенства і мирян у процесі інституалізації українського автокефального руху;
- визначити позицію політичної влади щодо вирішення українського церковного питання.

Відродження церковно-релігійного життя відбувалося синхронно зі становленням незалежної української держави. Рух за відновлення автокефалії розпочався на підґрунті піднесення національної свідомості, у першу чергу – серед інтелігенції. Ініціаторами утворення релігійних громад УАПЦ часто виступали громадські та політичні діячі. Перший прояв руху за визволення поневоленої УАПЦ з-під московського поневолення відбувся 15 лютого 1989 року. Саме тоді Ініціативний комітет у Києві на чолі з отцем Богданом Михайлечком опублікував звернення до Верховних Рад СРСР та УРСР і до міжнародної християнської громадськості. Нагадавши про довголітню неволю

і безправність Української Церкви під пануванням Москви, п'ять засновників комітету висловили і обґрунтували вимогу відновлення її повної автокефалії [3, с. 106].

Протягом року ця ініціатива розгорнулася в рух за національно-церковне відродження. На Великдень 1989 року заснована у Києві українська православна громада відправила святкове богослужіння у приватному домі. Це була перша українська відправа в столиці України з 1943 року. Але на початку червня київська міська влада відмовилась зареєструвати парафію УАПЦ на Подолі, мотивуючи це тим, що такої Церкви, як УАПЦ, ніколи не було і немає, а тому неіснуючої Церкви зареєструвати не можна [3, с. 106].

Віховою датою в історії новітнього відродження УАПЦ стало свято Преображення Господнього 19 серпня 1989 року. У той день парафія апостолів Петра і Павла у Львові проголосила про свій вихід з підлеглості Московському патріарху і створила першу діючу громаду УАПЦ. У заклику до ієрархії, духовенства, церковнослужителів та віруючих, підписаному понад 1800 особами на чолі з настоятелем, отцем Володимиром Яремою, рішуче наголошено: «Патріархи чужинці не наведуть у нашому домі ладу. Це мусимо зробити ми самі» [3, с. 107].

20 жовтня 1989 року до відродженої Української Автокефальної Православної Церкви приєднався і очолив її єпископ Іоан Боднарчук, що вийшов з підпорядкування Московській патріархії. Висловлюючи почуття тих, хто прагне незалежності Рідної Церкви, він, у зверненні «До усіх християнських синів і дочок українського народу», виголошеному на своїй першій Божественній Літургії в ролі архипастиря УАПЦ, закликав «нарешті, усвідомити те, що пора вже самому стати господарем у своєму домі, без вказівок і керівництва зі сторони, а на правду вільними, на правду самостійними. Під домом твоїм, Україно, я розумію храм, твою Церкву Українську Незалежну Самостійну, тобто Автокефальну Церкву» [3, с. 108].

У Львові створено Церковну Раду – керівний орган відродженої Церкви, прийнято статут УАПЦ. До УАПЦ почали приєднуватись парафії Російської Церкви на Львівщині, Івано-Франківщині, Тернопільщині і Волині. Поставали окремі українські автокефальні православні громади на Східній Україні. До кінця 1989 року Українська Автокефальна Православна Церква мала вже понад 100 парафій [7].

9 грудня 1989 року у Києві засновано Всеукраїнське Православне Братство св. Апостола Андрія Первозваного, яке стало дійовим центром відродження Церкви. На початку 1990 року почали засновуватись крайові та місцеві Братства у західних, а згодом і в інших областях України. Великою мірою завдяки ініціативам та старанням Братств, УАПЦ ставала щораз більш помітною у Києві та інших містах України. Відбувались богослужіння, відзначення пам'яті визначних постатей української церковної і національної історії. Священники УАПЦ брали участь в загальногромадських урочистостях, відкривали молитвою з'їзди. 10 березня у Києві відбулась перша православна літургія у церкві св. Михаїла на території Музею народної архітектури і побуту [3, с. 108]. Відтоді служби відправляються там щонеділі. У Львові, крім парафії св. Апостолів Петра і Павла, на початку 1990 року було вже кілька українських автокефальних православних громад, включно з історичною Успенською церквою. 22 січня до УАПЦ перейшло одночасно понад 200 парафій на Івано-Франківщині, а за їхнім прикладом й багато інших громад у Галичині. Сумним побічним наслідком цього швидкого росту УАПЦ став міжконфесійний конфлікт між православними українцями і українцями греко-католиками, що триває й досі.

РПЦ спочатку зреагувала на відродження УАПЦ традиційними заборонами у священнослужінні, відлученням від Церкви. Коли ж це не зупинило національно-церковного руху, РПЦ почала йти на поступки: дозволено відправляти богослужіння і виголошувати проповіді українською мовою, де того бажали більшість парафіян, видано українською мовою Новий Заповіт і Требник. У Києві відкрито духовну семінарію, хоч теж майже повністю з російською мовою викладання.

В кінці січня 1990 року Архиєрейський Собор Московської патріархії, усвідомив факт серйозної загрози її пануванню над Православною Церквою в Україні. Український екзархат перейменовано на Українську Православну Церкву, створено Синод з п'яти єпископів, як власний орган церковного управління. Висловлювались обіцянки більшої самостійності церковно-релігійного життя. Ці облудні кроки РПЦ, спрямовані на гальмування розвитку відродженої національної Церкви українського народу, не принесли бажаних наслідків: національно свідомим українцям було ясно, що це – лише «зміна вивіски на тій самій старій церковній будівлі» [7].

На Східній Україні рух за автокефалію Української церкви тільки розпочинався. Носіями ідеї автокефалії були поодинокі громади, переважно в містах, а в селах – це було виняткове явище. А в Галичині на той час УАПЦ мала вже сотні парафій. В Івано-Франківській обл. протягом 1990 р. оголосили себе прихильниками УАПЦ і вийшли з-під підпорядкування РПЦ 204 парафії, у Львівській – 82, у Тернопільській – 26. Варто враховувати, що у той час державні органи не хотіли перереєструвати громади РПЦ на УАПЦ, тому достеменно важко вказати їх точну кількість. Крім того, ще до 1992 р. характерним було явище, коли громади недокінця були впевнені у своїй церковній зорієнтованості і, як згадує учасник собору Андрій Юраш, «могли мігрувати з однієї церкви в іншу дуже швидко, навіть кожного тижня». У ряді випадків громади не знали до якої церкви належать їхні священики, котрі вели перемови з представниками різних юрисдикцій і визначали, де їм буде зручніше і вигідніше. Тому, статистика цього періоду є дуже умовною [1].

Таким чином, на хвилі національно-культурного й духовного піднесення кін. 80-х років в Україні наростала тенденція до усамостійнення Православної Церкви. Це стало наслідком загострення суспільних проблем, втрати громадянами старих ідеологічних орієнтирів і пошуків духовної опори в житті, повернення до традицій духовних цінностей, а з іншого – зняття заборон на релігійне життя.

Піднесення національної свідомості в Україні дали змогу зібрати Всеукраїнський Собор, що відбувся у Києві 5-6 червня 1990 року з участю понад 700 делегатів з усієї України, серед них 7 єпископів на чолі з архиєпископом Іоаном і понад 200 священників. Собор формально затвердив факт відновлення Української Автокефальної Православної Церкви в Україні та ухвалив історичне рішення про піднесення її до рівня патріархату.

Не торкаючись суто богословської проблеми канонічності собору та всього процесу утворення УАПЦ, слід зазначити, що сама ідея повної незалежності православ'я в Україні знайшла повну підтримку делегатів від православного міру й мирян. Делегати собору продемонстрували наявність такого прагнення серед багатьох послідовників православ'я в різних регіонах республіки, особливо в західноукраїнських областях [6, с. 81].

Виходячи з даних, що наводилися у виступах на соборі, ідею автокефалії православної церкви в Україні підтримувало більш як 500 парафій та близько 300 священників.

Архієрейський собор повинен був скликатися не менше одного разу на рік і був підзвітним помісному соборові. До його обов'язків входило здійснювати нагляд за впровадженням у життя постанов помісного собору, узгоджувати церковні відправи, звітувати про переклади Біблії українською мовою, канонізувати святих і затверджувати нові богослужби, створювати чи анулювати єпархії. Синод єпископів, очолюваний патріархом, покликаний був керувати церквою в період між соборами. До складу синоду входили: патріарх – голова, два постійних і два тимчасових члени. Синод мав 4 сесії на рік. До обов'язків синоду єпископів входило тлумачити святе Письмо, норми християнської моралі та набожності; забезпечувати єдність із християнськими церквами; організувати зовнішню і внутрішню діяльність церкви; піклуватися про нормальні відносини між УАПЦ і державою згідно з чинним законодавством, тощо. Синод мав право обирати та пропонувати кандидатів на єпископів УАПЦ, розглядати звіти єпархій, контролювати діяльність архиєреїв [6, с. 83].

За статутом УАПЦ поділялася на єпархії, що склалися з парафій, об'єднаних деканатом (благочинними), а також з монастирів, які знаходилися на даній території. Межі єпархії визначалися синодом єпископів з урахуванням адміністративно-територіального поділу. Єпископ очолював єпархію. На день виборів він мав досягти 30 років, мати богословську освіту і прийняти чернечий постриг [3, с. 110].

Аріхієрей мав керувати єпархією спільно з єпархіальними зборами, які склалися з однакової кількості представників духовенства й мирян. Збори повинні були скликатися не рідше одного разу на пів року. Вони обирали членів єпархіальної ради, делегатів на помісний собор, стежити за єпархіальним життям. Єпархіальна рада, до якої входили декани єпархії та члени ради з мирян, займалися підготовкою засідань, єпархіальних зборів, розглядали звіти благочинних, проводили описи церковного майна.

Консисторія, головою якої був єпископ даної єпархії, керувала буденним життям церкви. Єпархія, у свою чергу, поділялася на деканати, на чолі яких стояли декани, обрані духовенством. Деканати утворювалися з парафій, що склалися зі священнослужителів і мирян. Парафією управляли парафіяльні збори на чолі з настоятелем (настоятель обирався мирянами та затверджувався архи-

спальним архієреєм), парафіяльна рада та ревізійна комісія. УАПЦ діяла на засадах самофінансування. Варто зауважити, що процеси пов'язані з виробленням моделі управління церквою та затвердженням церковної ієрархії почалися задовго до церковного форуму. Було утворено 7 єпархій, на чолі яких стали єпископи, висвячені першоієрархом УАПЦ, архієпископом Львівським і Галицько-Волинським Іоаном Боднарчуком (у минулому єпископ РПЦ Житомирський і Овруцький Іоан) при допомозі одного з ієрархів РПЦ за кордоном та архієпископа РПЦ, що побажав залишитися невідомим [6, с. 84].

В останню годину вечірнього засідання 5 червня 1990 р. делегати собору одностайно прийняли ухвалу, яка має історичне значення для утвердження авторитету УАПЦ. Перший Всеукраїнський собор УАПЦ обрав першого за всю історію православного християнства в Україні патріарха, яким став митрополит Мстислав Скрипник. З того часу патріарх Мстислав Скрипник не тільки став першим патріархом, але й об'єднав УАПЦ в Україні з УПЦ в діаспорі [1].

Варто зауважити, що митрополит Мстислав Скрипник не відразу погодився прийняти обрання на патріарший престол. Він розумів, самочинне проголошення УАПЦ патріаршого устрою може ускладнити залагодження стосунків з іншими помісними церквами й канонічне визнання УАПЦ Вселенським патріархом. Зрештою, він визнав чинність рішень собору УАПЦ.

31 жовтня 1990 р. Церковна рада УАПЦ оголосила правила переходу УАПЦ парафій з інших юрисдикцій. Задекларовано було такі основні вимоги: 1) Визнання принципів соборності і незалежності УАПЦ; 2) Невизнання акту 1686 р. про перехід Київської митрополії з юрисдикції Константинопольського Патріархату до Московського; 3) Засудження тотальної ліквідації УАПЦ 1921 у СРСР у 30-х рр.; 4) Визнання канонічного главенства митрополита Мстислава Скрипника як першоієрарха УАПЦ [6, с. 86-87]. Цією постановою відродження УАПЦ оголосила себе правонаступницею УАПЦ, формації 1921 р. та «Автокефальної церкви в Адміністрації», формації 1942 р. 18 листопада 1990 року у соборі св. Софії у Києві відбулася урочиста інтронізація митрополита Мстислава на патріарха Київського і всієї України. Всеукраїнський Собор УАПЦ 1990 року вирішив створити Львівсько-Галицьку митрополію при соборі апостолів Петра і Павла у Львові і дві архієпископії – Тернопільську та Івано-Франківську [1]. Патріаршим місцеземлем та митрополитом Львівським і Галицьким обрано Іоана Боднарчука. У зв'язку з цим варто окреслити одну з надзвичайно актуальних і гострих проблем: як відомо, у православній церкві посада місцеземлителя вводиться лише після смерті патріарха до обрання його наступника. Однак в статуті УАПЦ із певним порушенням церковної традиції було закріплено посаду місцеземлителя за життя діючого патріарха. Таким чином, в УАПЦ фактично заклалися основи двовладдя в церкві, яке неминуче мало спричинити конфлікт між главами УАПЦ в Україні та поза нею [1].

Всеукраїнський Собор прийняв ряд інших важливих постанов, в яких утверджується автокефальний статус Української Православної Церкви та проголошуються її засади. Визнано недійсним акт приєднання Української Церкви до Московської у 1686 році, як такий, що суперечить канонам Вселенської Православної Церкви. Проголошено недійсними і неканонічними всі санкції, накладені на владу Іоанна Синодом Російської Православної Церкви. Підтвердивши засаду незалежності УАПЦ від будь-якого чужого церковного центру, Собор підкреслив, що відроджена УАПЦ, керуючись українськими історичними традиціями, «проголошує незмінно толерантне ставлення до всіх віровизнань, християнських конфесій та автокефальних Церков і закликає до злагоди і любові» [4].

Учасники собору відкинули звинувачення РПЦ у розкольницькій діяльності. Торкнувшись цього питання, митрополит Іоан Боднарчук зазначив, що УАПЦ не є розкольницькою організацією, оскільки вона зберігає вірність православ'ю. Вона лише «відколола» від себе «російську церкву, яка ніколи не була її сестрою чи матір'ю» [8, с. 425]. УАПЦ, на думку одного з її ієрархів, – це єдина релігійна організація, що продукує ідеї, на основі яких може консолідуватися нація. «Автокефалія – говорилося у вітальній телеграмі митрополита Мстислава, – з чужих «ласкавих» рук не береться, вона являє собою почесне місце в лоні вселенського православ'я і здобувається великомучениками і боголюбивим народом» [9, с. 97-106].

Обговорюючи проект статуту УАПЦ, собор висловився проти застосування анафем, проклять, відлучень як таких, що не відповідають розвитку цивілізації у ХХ ст., несумісності з ім'ям християнства.

Звертаючись до прибічників УАПЦ, митрополит Іоан зауважив: «Український народ стоїть перед вибором: чи залишатися під керівництвом Русько-Московської православної церкви, чи перейти під керівництво Римської, також нерідної нам церкви, чи може, нарешті усвідомити те, що пора вже самому стати господарем у своїм домі, без указівок і керівництва зі сторони, а насправду самостійним. Споконвіків твоєю вірою, український народ, була віра православна...» [6, с. 90].

Учасники Собору заявили про невідкладну потребу духовного оновлення та нової християнізації України. Українській мові, яку в соборній постанові названо «однією з найдосконаліших мов світу в колі слов'янської групи мов», надано статус мови богослужіння УАПЦ. Прийнято постанову про розвиток духовної освіти. Ухвалено заснувати при УАПЦ закордонний відділ для зв'язків з іншими автокефальними Православними Церквами [3, с. 110].

Отже, Перший Всеукраїнський собор УАПЦ 5-6 червня 1990 р. відіграв визначальну роль у процесі утвердження незалежності українського православ'я від Московського патріархату.

Підсумовуючи все вище сказане, суспільно-релігійні зміни 1989-1990 рр. зумовили появу нових тенденцій у конфесійному житті України. Відродження церковно-релігійного життя відбувалося синхронно зі становленням незалежної української держави. Ініціаторами утворення релігійних громад УАПЦ часто виступали громадські і політичні діячі. Перші парафії УАПЦ з'являються у Львові, Луцьку, Рівному, Кременці, Дубно, Володимирі, Ковелі ще у 1989 р., щоправда органи державної влади не поспішали їх реєструвати. Цьому, як правило, перешкоджали особи, які займали посади уповноважених у справах РПЦ в областях. Незважаючи на вороже ставлення комуністичної влади і Московського патріархату до відродження УАПЦ в Україні, небажання на місцях реєструвати її парафії, відбувався процес зростання й розширення мережі храмів та кількості вірних невпинно зростала.

Всеукраїнський собор УАПЦ 5-6 червня 1990 р. відіграв важливе значення у процесі утвердження незалежності сучасного українського православ'я та створенні УАПЦ. Делегати собору ухвалили ряд важливих постанов щодо організаційного устрою церкви та перспектив її розвитку: проголосили створення Українського (Київського) патріархату та обрали патріархом УАПЦ Мстислава Скрипника, визнали не канонічним приєднання Київської митрополії до Московської патріархії 1686 р., прийняли статут УАПЦ та ряд інших постанов, які стосувалися повернення церковного майна, відновлення діяльності монастирів, відкриття духовно-освітніх закладів, утворили при патріархії УАПЦ закордонний, видавничий, господарський відділи та відділ пенсійного забезпечення.

Собор мав неабияке політичне значення, оскільки продемонстрував можливість боротьби українського народу за свої національні права навіть в умовах дещо згасаючого, але все-таки існуючого тоталітарного комуністичного режиму. Третє відродження УАПЦ стало можливим лише у результаті створення власного канонічного єпископату, яке відбулося, головним чином, завдяки зусиллям колишнього єпископа РПЦ Іоана Боднарчука. Внаслідок цього напередодні Всеукраїнського собору УАПЦ вже мала шість ієрархів.

Список використаних джерел та літератури

1. Бабинський А. Українська автокефалія. Двадцять років по тому. *РІСУ: Релігійно-Інформаційна служба України*. Львів, 2010. URL: http://risu.org.ua/article_print.php?id=36156&name=interview&_lang=u (дата звернення: 20.04.2018).
2. Бондаренко В. Українська Автокефальна Православна Церква: процес становлення. *Людина і світ*. Київ, 1990. № 8. С. 16.
3. Воронин О.О. Історичний шлях УАПЦ. Українська Автокефальна Православна Церква. Кенсінгтон: Воскресіння. 1992. 136 с.
4. Діяння Першого Собору УАПЦ 5-6 червня 1990 р. Львів: Львівська єпархія УАПЦ. URL: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/9/articles/sec2/s2a2.html (дата звернення: 21.04.2018).
5. Жиліук С. Автокефальний церковний рух Житомирщини на поч. 1990-х років. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/3725/1/Zhyliuk.pdf> (дата звернення: 26.04.2018).
6. Іщук О.В. Церковні собори як суб'єкти інституційного розвитку автокефального руху в Україні (1990-1993 рр.): дис....канд. іст. наук: 09.00.11. Острог, 2012. 222 с.
7. Музиченко Я. Українська Автокефальна Православна Церква (Історична Довідка). *Україна молода*. 2007. № 089. URL: <http://hram-dm-sol.jimdo.com/наша-історія/історія-церкви/> (дата звернення: 26.04.2018).
8. Поспеловський Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.
9. Преловська І.М. З історії змагань за автокефалію національних православних церков у Грузії і в Україні (на матеріалах фонду №3984 ЦДАВО України). *Розбудова держави*. Київ: 1998. № 9-10. С. 97-106.

СЕКЦІЯ 3. УКРАЇНА І СВІТ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Костюкевич Інна,

науковий керівник – Яремчук Віталій Петрович, доктор історичних наук, професор

УДК 929 : 94 (520)

ОДА НОБУНАГА ТА ЙОГО ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті йдеться про військову політику Оди Нобунаги в процесі об'єднання Японії в період Сенгоку Джідай (період Міжусобиць, період Ворогуючих провінцій). В тексті наводяться дані про його військові досягнення в межах власної провінції Оварі, і дії як старшого генерала правої Внутрішньої імператорської гвардії.

Ключові слова: Японія, Всесвітня історія, Історія Японії, Ода Нобунага, період Сенгоку Джідай, період Міжусобиць, період Воюючих провінцій, даймьо, Оварі, історія середньовіччя.

The article deals with the generals Oda Nobunaga and his military policy in the process of unification of Japan during the period of Sengoku Jidai (the period of Conflict, the period of the Enemy Provinces). The text provides data on his military achievements within his own province of Owari, and acts as the senior general of the right Internal Imperial Guard.

Keywords: World History, History of Japan, Oda Nobunaga, the period of Sengoku Jidai, period of Conflict, Period of Bordering Provinces, daimyo, Owari, history of the Middle Ages.

Процес об'єднання Японії є ключовим в усій історії країни. Під час його перебігу фактично розвалювалася колишня система і на її місці будувалася нова та більш сучасна. В світовій історіографії традиційно зазначається три імені, три стовпи, які своїми силами та вміннями об'єднали країну: Ода Нобунага, Тайотомі Хідейоші та Токугава Ієясу. Головним ж очільником цієї ідеї був саме Ода Нобунага – магнат з провінції Оварі.

Дослідженням його особи та його політики займалось багато науковців, як японських, так і з інших країн. В Україні ж добу Ода-Тойотомі досліджує Олександр Коваленко, який видав ґрунтовну працю «Самурайські Хроніки: Ода Нобунага», яка включає в себе переклад важливих хронік і літописів, написаних того часу. Його переклади є одними з найважливіших джерел при дослідженні теми. Зі спеціальної літератури варто відзначити праці Й. Ламерса [14], А. Прасола [16], Вакити Осаму [10], [11] та інші.

Мета даного дослідження полягає у висвітленні військової діяльності Оди Нобунаги з часу його приходу до влади у провінції Оварі і до смерті в 1582 році.

Вперше свої військові навички Ода Нобунага зумів продемонструвати в чотирнадцять років. «[Нобунага] вислав свої загони до Кіри й Охами у провінції Мікава, де стояли війська з [провінції] Суруга, випалив деякі місця й того ж дня розкинув табір у полі» [12, с. 107]

Після смерті батька Нобуназі в спадок залишилась роз'єднана провінція. Становище Нобунаги в 1550-х роках було не стійким, ситуацію ускладнювало і те, що зі смертю Нобухіде від Нобунаги відвернулося багато колишніх васалів батька. Фактично своє правління полководець змушений був почати з придушення опозиції. Ускладнювалося все тим, що його молодший брат Нобуюкі вирішив скористатися ситуацією і привласнити собі владу над провінцією.

Одними з тих, хто першими повстали, була сім'я Ямагучі, із замку Нарумі, які запропонували воїнам із Суруга напасти на внутрішні області провінції Оварі [7]. Швидко мобілізувавши військо, Ода дав зрадникам бій біля Акацуки 10 травня 1552 року, однак похід завершився поразкою. Родина Ода

з Кійосу, бачучи слабкість Нобунаги, захопили ряд його замків на півдні провінції. Та цього разу молодому воєначальнику вдалося розбити загарбників і повернути свої володіння. Однак становище Нобунаги залишалось хитким.

Великим досягнення в об'єднанні провінції Оварі стало захоплення Нобунагою Кійосу в травні 1555 року. 10 травня Нобунага перевіз свою резиденцію з Нагої до Кійосу й очолив дім Ода на півдні провінції [12, с. 29]. Закріпившись в Кійосу, Ода почав об'єднувати навколо себе клан Ода і землі Оварі. Незважаючи на певний успіх гострою проблемою залишались брати Нобунаги й їх неприхильна щодо брата політика. В 1556 році від руки Нобунаги загинув його молодший брат Нобуюкі, інший (народжений від наложниці батька) Нобухіро склав васальну присягу. Після братовбивства погляд Нобунаги був звернений на останнє місце супротиву в Оварі – замок Івакуру. Відбивши його в опозиції, Ода Нобунага з 1559 року став повноцінним володарем провінції Оварі.

Прагнучи легітимізувати свій статус як правителя Оварі, Ода Нобунага 1559 року, напередодні здобуття Івакури, вирушив із почтом до Кіото, аби зустрітись із шьогунем Ашікагою Йошітеру. 10 березня 1559 року шьогун дав аудієнцію Нобуназі й визнав його законним володарем провінції [6]. Разом з тим Нобунага отримав і низку інших земель.

Розширивши власні території, він змушений був боротися із зовнішніми ворогами і ця боротьба проходила доволі успішно. Протягом 1560 року Ода Нобунага відбив форт Нарума у свого головного зовнішнього ворога – Імагави Йошімото. Фінальна битва відбулась на горі Окехадзама. Несподівана і тому ефективна перемога Нобунаги над сильним противником стала однією з яскравих сторінок його військової біографії. Після Окехадзама ім'я Ода Нобунага отримало славу в військових колах [16, с. 119].

Після Окехадзама, навесні 1561 року Нобунага уклав перемир'я з Мацудайрою Мотоясу, а 1563 року – оборонний союз в Кійосу. Цей союз був вигідним для Нобунаги, так як він фактично прикривав свій тил і міг зосередити всю свою увагу на провінції Міно.

Володар Міно – Сайто Досан – був тестем полководця, і після своєї смерті по заповіту всі землі провінції разом з васалами мали перейти до Нобунаги, однак син Сайто Досана – Сайто Йошітацу був незгодний з останньою волею свого батька і відмовився віддавати землі Міно Нобуназі [5]. Завдяки добре укріпленим мурам та фортецям на перших порах війни Йошітацу вдавалось відбивати натиски Нобунаги, однак 1561 року Йошітацу помер і його місце посів син Сайто Тацуокі. Одразу з його приходом до влади стався розкол між старійшинами і ситуація для Нобунаги змінилась на краще. Однак, не дивлячись на внутрішній розкол, Тацуокі все ще утримував володіння при своїх руках.

Вперше новий володар провінції і Нобунага зустрілись в битві при Морібе, де клан Сайто зазнав поразки. Однак, попри свою молодість та недосвідченість, Тацуокі був для Нобунаги гідним супротивником, та й замок клану Сайто на горі Інаба був майже неприступною фортецею. Вперше Нобунага зумів завоювати цей замок в 1564 році, однак вже в 1565 змушений був поступитись ним Тацуокі [5]. Паралельно цим подіям Нобунага проводив переговори і як наслідок уклав союз з Адзаї Нагамасою, який володів північними землями провінції Омі, і з тих пір рід Сайто мусив воювати на два фронти.

В 1567 році Нобунага завдав вирішального удару. В одну з ночей, коли армії стояли одна проти одної, Нобунага направив частину війська в обхід табору Тацуокі і розташувався позаду нього. Коли почало розвиднюватись, воїни Нобунаги підняли прапор клану Сайто, і Тацуокі, будучи певним, що весь ворог знаходиться перед ним, напав всіма силами на приманку Нобунаги. В цей самий момент Нобунага напав ззаду і розбив сили Тацуокі. Провінція Міно остаточно переходила в володіння клану Ода. Після перемоги Нобунага переїхав в замок Інамбаяма і змінив його назву на Гіфу [16, с. 126].

Важливе місце у військовій політиці Оди Нобунаги займає похід на Кіото, після якого Нобунага фактично закріпив за собою впливовий статус та військову міць. Багато хто вважає, що Нобунага підготував свою базу до походу на Кіото ще з приходом до влади у власній провінції, та більш реальним здається те, що Нобунага почав готувати наступ на столицю після Окехадзімі [8]. Похід на Кіото і висунення на посаду п'ятнадцятого шьогуну Ашікага Йошіаки означали сходження Нобунаги на вершину національної політики і початок його близьких стосунків з імператорським двором і шьогунатом Муромачі. Нобунага чудово розумів, що амбіції Йошіаки допоможуть йому самому досягнути влади в загальнонаціональному масштабі [5].

Підготовка до походу завершилась 1568 році, того ж року, влітку, було вирішено здійснити похід під приводом звільнення міста від бунтівників. 27 вересня дочекавшись підкріплення від Токугави Ієясу, Нобунага рушив через Омі 30-тисячним військом і 2 жовтня блискавично здобув гірський замок Каннонджі, неприступну цитадель Сасакі. 16 жовтня він тріумфально в'їхав до Кіото разом із Йошіакі.

Йошіакі всіма силами намагався включити Нобунагу в шьогунську ієрархію і забезпечити собі захист на якомога довший термін пропонуючи йому різноманітні посади та землі. Нобунага щоразу відмовлявся від цих нагород та посад і просив тільки повноваження поставити дайкан (заступників) в торгових центрах Оцу, Кусацу і Сакай. Нобунага добре розумів, що варто йому прийняти одну із пропозицій Йошіаки, як той одразу стане його господарем, а Нобуназі, як людині вільній (та і з власних міркувань) останнє чого б хотілось – це перетворитись на чийогось васала. Відмова Нобунаги від шьогунських почесей поклало початок двовладдя в країні [10, с. 52].

Вважаємо, що відмова Нобунаги була наперед прорахованим кроком. Можливо воєначальник міг відчувати, що його союз з шьогунем не протримається і тому він вирішив зайняти позицію, в якій не залежав би від шьогунату, вважаючи, що в випадку, якщо він захоче піти проти волі шьогуна, його не будуть пов'язувати формальні стосунки васалітету. Протягом 30 січня – 2 лютого Нобунага уклав із Йошіакі угоду про розподіл повноважень. Згідно з цим документом шьогун був зобов'язаний узгоджувати свої дії з домом Ода [11, с. 46]. Завдяки цій угоді Нобунага визначав своє становище в країні і тепер рід Ода відігравав одну з провідних ролей на Японському острові. Але разом з ростом могутності будинку Ода, збільшувалась і кількість ворогів Нобунаги. В історії відомо два великих антинобунагівських союзів, останній з яких став для Нобунаги фатальним.

Після першого походу на Кіото кількість земель, які належали роду Ода збільшились майже вдвічі. Однак після серії успішних договорів та завоювань, Ода Нобунага фактично всю половину 1572 року провів у війні в провінції Омі та кордоні провінції Ечідзен [7]. У другій половині 1572 року через інтриги шьогуна Ода втратив союз із домом Такеда. Стосунки між шьогунем та Одою поступово псувались і вже в квітні 1573 року Йошіакі відкрито виступив проти Нобунаги.

Ода Нобунага змушений був вирушити на Кіото вдруге. Внаслідок цього шьогун Йошіакі був змушений втекти, а бакуфне управління, як орган – фактично ліквідувалось.

Після подій в Кіото основними ворогами для Нобунаги стали Істинна секта Чистої Землі та дім Такеда. Спочатку Нобунага вирішив «утихомирити» монахів, а тому 29 липня 1574 року він очолив похід з 70-тисячною армією проти буддистів. Ця кампанія тривала до 13 жовтня й закінчилась ліквідацією усіх осередків буддистів, включно із центральним замком Нагашіма [9]. Ті, кому вдалося врятуватись, втекли до осацького монастиря Хонган. Ця кампанія в майбутньому визначила статус Нобунаги, як тирана. В сучасній західній та японській історіографії існує багато протиріч з приводу характеристики Нобунаги. Можна побачити, як перші все ж схильні звинувачувати Нобунагу у надмірній тиранії при проведенні своєї військової політики.

Після прийняття в 1575 році посади старшого державного радника і титула старшого генерала правої Внутрішньої імператорської гвардії Нобунага передав владу над кланом Ода своєму синові Оді Нобутаді, хоча влада його була більш формальна, так як реальні важелі залишались у батька [11, с. 70].

Особиста образа колишнього шьогуна Ашікаги Йошіакі згодом дала про себе знати. Будучи в вигнанні, він почав відправляти листи та підбурювати впливові роди на повстання проти Нобунаги. Він залучив на свою сторону Уесугі Кеншіна, володаря північної провінції Ечіго; Такеди Кацуїорі, господаря провінції Кай; Ходзьо Уджімаси, гегемона регіону Канто, й до Шімадзу Йошіхісі, магната з південної частини Кюсю, які почали військові дії проти Нобунаги [8]. В той самий час повстав монастир Хонган. Таким чином вийшло, що проти Нобунаги виникло три центри скоординованого опору, в результаті чого воєначальник мав перейти до оборони. Нобунага отримав декілька принизливих поразок від коаліції після чого вирішив змінити тактику: він взяв курс на зморення супротивника. Він зумів розбити союзників буддистів, місцеву знать з півночі провінції Кіі, та за допомогою хитрих розрахунків блокував ворожий монастир з суходолу.

Проти Уесугі Кеншін Нобунага вислав армію, яка зазнала поразки, що спричинила підняття духу серед внутрішніх володінь Оди, які приєднались до антинобунагівського війська на чолі з Мацунагою Хісахіде. На щастя для Оди, цей бунт вдалось швидко ліквідувати. Однак посилися по-

зиці монастиря Хонган, родів Морі і Хатано. Ода опинився в оточенні ворогів. Тепер загроза була не тільки від далеких провінцій, а й від округів, які належали самому Нобуназі.

Та все ж Нобуназі поталанило: у березні 1578 року помер Уесугі Кеншін і армія Оди, під керівництвом Кацуїе Шібати зуміла захопити провінцію Ното. Того ж року кораблі Нобунаги розбила флотилію Морі і встановили блокаду з моря для храму Хонган. Щоб швидше утихомирити бунтівників, Нобунага розділив свої армії на ряд фронтів: завоювання північних земель було доручено Шібати Кацуїте; війною на ослаблену родину Такеда рушив Такігава Кадзумаса і Токугава Ієясу; в столичному регіоні він залишив Акечі Міцухіде; проти родини Морі вирушив Тойотомі Хідейоші, а облогою монастиря Хонган керував Сакума Нобуморі; для остаточного знищення виступів на острові Шікоку були випроваджені Ніва Нігіхіде та Ода Нобутака.

1580 року, за втручання імператора, ченці монастиря Хонган капітулювали. 1581 році Ода вдерся до провінції Іга, де 60-тисячне військо провело «зачистку», винищивши всіх мешканців краю та поруйнувавши всі будівлі [9]. У березні 1582 року було покінчено із родом Такеда. Після знищення першої антинобунагівської коаліції невдоволені Нобунагою об'єдналися на чолі з Акечі Міцухіде, який вирішив вбити Нобунагу та захопити владу в Кіото. Він зумів здійснити свій план і 21 червня солдати заколотника оточили монастир Хонно, де був Нобунага. Вбачаючи свою поразку, Нобунага здійснив харакірі.

Отже, як бачимо, життєвий шлях Нобунаги був не довгим, однак дуже продуктивним. За свої сорок дев'ять років він зумів об'єднати більшу частину Японії, що до того часу нікому не вдавалось. І хоча йому не вдалось завершити остаточне об'єднання Японії, та послідовники його ідеї зуміли зробити все для того, щоб завершити омріяне Нобунагою об'єднання країни.

Список використаних джерел та літератури

1. Akita Hiroki. Kami to natta Nobunaga. Tokyo, 1992. 300p.
2. Hall, John Whitney, ed. The Cambridge History of Japan, Vol. 4: Early Modern Japan. London, 1991. 828 p.
3. Jansen, Marius B. The Making of Modern Japan. Cambridge: Harvard University Press. London, 2000. 871 p.
4. List of the Sengoku Daimyos. URL: http://www2.harimaya.com/sengoku/bk_1ran.html (Last accessed: 03.05.2018).
5. Nihon no rekishi gaido. URL: <http://www.jp-history.info> (Last accessed: 03.05.2018)
6. Oda Nobunaga at the Samurai Archive. URL: <http://www.samurai-archives.com/nobunaga.html> (Last accessed: 03.05.2018).
7. Oda Nobunaga bijutsu jinmei jiten no kaisetsu. URL: <https://kotobank.jp/word/織田信長-17785> (Last accessed: 03.05.2018).
8. Sengoku no kakumeiji Oda Nobunaga no rekishinyumon. URL: <http://sengoku-his.com/nobunaga/detail/488> (Last accessed: 09.05.2018).
9. The Christian Century in Japan, by Charles Boxer. URL: <https://archive.org/details/THECHRISTIANCENTURYINJAPAN15491650CRBOXER> (Last accessed: 09.05.2018).
10. Wakichi Osamu. Oda Nobunaga. Tyusei saigo no hassya. Tokyo, 1998. 205 p.
11. Wakichi Osamu. OdaВакита seiken to Muromachi bakufu. Tokyo, 1975. 188 p.
12. Коваленко О. Самурайські хроніки. Ода Нобунага. Київ, 2013. 960 с.
13. Кожевников В. В. Очерки по истории Японии. XII – XVI вв. Владивосток, 2001. 271 с.
14. Ламерс Й. П. Японский тиран: Новый взгляд на японского полководца Ода Нобунага. Санкт-Петербург, 2012. 352 с.
15. Полхов С. А. Уложения сэngoку даймё в контексте правовой и политической истории Японии. Японоведение в России. URL: http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=347 (Last accessed: 03.05.2018)
16. Прасол А. Ф. Объединение Японии : Ода Нобунага. Москва, 2015. 432 с.
17. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ, 1997. 256 с.
18. Спесваковский А. Б. Самураи – воинское сословие Японии. Москва, 1981. 168 с.

Клімковський Тарас,

науковий керівник – Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор

УДК 327 (477:73) «1991/1994»

УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНСТВА Л. КРАВЧУКА

У статті висвітлено основні напрямки українсько-американських відносин за період президентства Л. Кравчука. Особливу увагу приділено співробітництву України – США у сфері ядерного роззброєння. Проаналізовано вплив президентів США на формування американської політики щодо України у 1991-1994 роках.

Ключові слова: міжнародна система, роззброєння, президент, США, ядерна безпека, конгрес, зовнішня політика.

The article outlines the main directions of Ukrainian-American relations during the presidency of L. Kravchuk, special attention is paid to Ukraine-US cooperation in the field of nuclear disarmament. In particular, the influence of US presidents on the formation of US policy towards Ukraine in 1991-1994 was analyzed.

Keywords: international system, disarmament, president, USA, nuclear safety, congress, foreign policy.

Більше ніж чверть століття незалежна Україна крокує своїм шляхом у розвитку держави та становлення її на міжнародній арені. І на цьому шляху досить важливим є зміцнення політичних зв'язків із найбільшими та домінуючими країнами, однією з яких стали Сполучені Штати Америки, котрі на сьогодні за економічним та військовим потенціалом є наддержавою світового масштабу, що знаходиться на найвищому рівні ієрархії міжнародної системи [10, с. 87]. Тому пріоритетом зовнішньої політики нашої держави є тісна співпраця із США у спільних проектах у сферах енергетики, промисловості, агропромислового комплексу, науково-технічних розробках, волонтерстві, спільних військово-морських навчань «Сі-Бриз» тощо.

Проте історія становлення та розвиток українсько-американських відносин за двадцять сім років незалежності України була подібною американським гіркам – від ігнорування та несприйняття до стрімкого розвитку політичних відносин та активної співпраці, на що впливала низка чинників з боку кожної держави.

Оскільки дослідження українсько-американських відносин є досить актуальною темою, то висвітлення цього питання притаманне як українським, так і зарубіжним науковцям. Серед них варто виокремити роботи В.М. Гладенка [1], Н. Городньої [2], Л.В. Комарової [3], В.М. Литвина [6], Л.Д. Чекаленка [11, 12]. Цікавою є стаття Н.В. Корнієнко [4], в якій подана періодизація політичних відносин між країнами на основі таких критеріїв як характер демократичного процесу в Україні, термінів перебування при владі українських чи американських президентів, чия зовнішня чи внутрішня політика безпосередньо впливали на двосторонні відносини. Варті уваги праці О.В. Потехіна [8, 9], який розглянув основні етапи роззброєння та забезпечення ядерної безпеки після розпаду Радянського Союзу та О.В. Короткової [5] і В.М. Литвина [6], в яких зосереджена увага на особі Л. Кравчука.

Метою статті є висвітлення українсько-американських відносин на етапі їх становлення, а саме з 1991 по 1994 роки – періоду президентства Леоніда Кравчука.

Як відомо, після референдуму 1 грудня 1991 року президентом України став Леонід Кравчук, якому довелося виконувати найголовніше завдання – презентувати Україну на міжнародній арені саме як самостійну державу, а не «частину Росії». Незалежна країна в першу чергу була визнана Польщею та Канадою і лише майже через місяць – США. На думку автора, це визнання і стало початком будівництва нових українсько-американських відносин.

Адже ще 1 серпня 1991 року в Києві, коли під час свого візиту президент США Джордж Буш виступив з промовою, яку пізніше Вільям Сафір в «Нью-Йорк Таймс» назвав «котлетою по-київськи», було зазначено, що «... американці не будуть підтримувати тих, хто прагне до незалежності, з тим, щоб замінити тиранію зверху на місцевий деспотизм. Вони не будуть допомагати тим, хто пропагує самогубний націоналізм на основі етнічної ненависті. Ми будемо підтримувати тих, хто хоче будувати демократію...» [3, с. 369].

Суть цієї доктрини полягала в тому, що офіційний Вашингтон не підтримував українських прагнень до незалежності, оскільки це б означало, на його думку, підтримку екстремістського націоналізму, тобто порушення стабільності в регіоні.

Тому першим і основним питанням у відносинах США щодо України стало питання ядерного озброєння. До речі, сам Л. Кравчук активно обстоював ідею позаблокового та без'ядерного статусу України: «Ми глибоко віримо в торжество розуму, зваженості, відповідальності за свої дії народів та їх політичних лідерів. Ми маємо вчитися жити як незалежні держави, поважати одне одного, робити добро. Ми маємо показати після розпаду войовничої імперії мирні устремління народів. Ось чому Україна, маючи третій за могутністю ядерний потенціал у світі, ставить за мету перетворитись на без'ядерну державу» [цит. за: 5, с. 183].

Саме після прийняття Україною рішення про відмову від ядерної «спадщини» у травні 1992 року був здійснений перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до США, де були підписані такі важливі документи як Угода про здійснення програми «Корпусу миру» в Україні, Угода про сприяння капіталовкладенням, Заява про американсько-українські відносини і розбудову демократичного партнерства та Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Урядом Сполучених Штатів Америки [3, с. 370].

Після президентських виборів в США, що відбулися наприкінці жовтня 1992 р., до влади прийшла адміністрація Б. Клінтона. З цього моменту розвиток українсько-американських відносин зазнав нового поштовху та почалася ретельна робота на шляху до розбудови раціональної співпраці.

У тому, що новообраний президент обрав цей вектор, вирішальну роль відіграли насамперед впливові представники Конгресу Сполучених Штатів Америки. І вже у квітні 1993 р. одним із перших кроків було рішення Держдепартаменту США щодо необхідності і невідкладності «спільного подолання кризи довіри».

Зміни щодо сприйняття України внесли не американські політики, а законодавці – конгресмени Палати представників Конгресу США, за переконаннями яких Україну слід розглядати як окрему суверенну державу, прагнення якої до незалежності має бути підтримане. Одним із перших прихильників перегляду американської концепції щодо України був спеціальний радник держсекретаря США зі зв'язків із новими незалежними державами С. Телботт, котрий переконував, що акцентувати увагу у розвитку відносин потрібно на широке коло питань співробітництва та без посередництва з Росією [12, с. 104].

Зрушенням в українсько-американських відносинах стало схвалення Конгресом США у вересні 1993 року фінансової допомоги Україні в розмірі 330 млн. доларів у рамках закону про допомогу зарубіжним країнам (175 млн. – на ядерне роззброєння, 155 – на економічні реформи).

Того ж року, перебуваючи в Києві, державний секретар США У. Крістофер запропонував Україні долучитися до ініційованої його країною в рамках НАТО нової програми «Партнерство заради миру», а також домовився про те, що офіційний Вашингтон сприятиме приєднанню України до Генеральної угоди з торгівлі та тарифів (ГАТТ) і налагодженню конструктивного співробітництва з Міжнародним валютним фондом.

Не дивлячись на значні позитивні моменти у розбудові відносин, якраз у цьому році між Україною та США постало головне критичне питання відносно проблеми набуття Україною без'ядерного статусу. Охолодження співпраці було викликано тим, що остання, на думку американського керівництва, непослідовно і не у повному обсязі виконувала зобов'язання, прийняті у Лісабоні 23 травня 1992 року щодо договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних об'єктів [9, с. 19].

У засобах масової інформації США було опубліковано низку антиукраїнських статей, в яких це питання розглядалося в різних аспектах. США виявляли упередженість у своїх поглядах та наполягали на тому, щоб Україна якомога швидше ратифікувала Договір про обмеження стратегічних

та наступальних озброєнь, а також приєдналась до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

Вирішенням у подоланні кризи у відносинах між країнами стала ратифікація 18 листопада 1993 року Верховною Радою України Договору про СНО-І. Тим самим Україна забезпечила умови для ефективної розробки Договору про СНО, зокрема стосовно інспекційної діяльності та діяльності з безперервного спостереження за виконанням Договору.

Важливим напрямом у зміцненні та подоланні двосторонніх проблем було підписання президентами України, США та Росії 14 січня 1994 року Тристоронньої заяви в Москві. Ця подія була своєрідним проривом у непростих відносинах, що склалися у трикутнику Україна – США – Росія. Відповідно до цієї Угоди, було заявлено про надання Україні гарантій безпеки США й Росії [8, с. 142].

На основі вищезазначеного в українсько-американських відносинах за період президентства Л. Кравчука з боку президентів США можна умовно виокремити такі періоди: 1991-1992 роки – час невизначеності щодо України, пов'язаний із роками президенства Дж. Буша-старшого; 1993-1994 рр. – орієнтація на Україну як одного з членів СНД, що припадає на часи президентства Б. Клінтона.

Отже, політика США стосовно України впродовж 1991-1994 років була неоднозначною та мінливою. Її основним напрямком було вирішення питання ядерного роззброєння. Проте, незважаючи на ставлення до новоутвореної держави, розвиток українсько-американських відносин в період президентства Л. Кравчука можна охарактеризувати як основу сучасних міжнародних відносин за напрямком Україна – США. Адже разом із першим президентом держава розпочала важкий процес демократизації та світового визнання і, як показує сьогоднішній день, – початок українсько-американських відносин був успішний.

Список використаних джерел та літератури

1. Гладенко В.М. Україно-американські відносини в контексті євроатлантичної інтеграції. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107. Ч. 2. С. 72-77.
2. Городня Н. Політика США щодо України за президенства Дж. Г. У. Буша (1989-1993 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2016. Вип. 3. С. 24-29.
3. Комарова Л.В. Становлення й розвиток стратегічного партнерства Україна – США у 90-ті роки ХХ століття. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3 (53). С. 368-372.
4. Корнієнко Н.В. Політика США щодо незалежної України: спроби періодизації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 307-312.
5. Короткова О.В. Внесок президента Леоніда Кравчука у створення позитивного іміджу української держави в світі. *Сторінки історії*. 2015. № 31. С. 181-190.
6. Литвин В.М. Україна: політика, політика, власть: На фоні політичного портрета Л. Кравчука. Київ: Альтернативи, 1997. 335 с.
7. Михальченко Н.И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995. Київ: Украинский Центр духовной культуры, 1996. 512 с.
8. Потехін О. В. Незастосування ядерної зброї у військово-політичній стратегії США та Україна. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 2. С. 132-152.
9. Потехін О. В. Ядерне роззброєння України у контексті її відносин з США та РФ. *Агора*. 2016. Вип. 16. С. 16-22.
10. Сивак О., Черник П. Новітні українсько-американські відносини. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2010. Вип. 22. С. 87-93.
11. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України. Київ: Либідь, 2006. 355 с.
12. Чекаленко Л.Д. Україна – США: від проектів до реалій. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107. Ч. 1. С. 103-112.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ І СВІТУ

Збірник матеріалів VIII Регіональної конференції для студентів та аспірантів

(Острог, 23 травня 2018 року)

Випуск VIII

Контакти:

Наукове товариство студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина
факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»
Адреса: 35800 вул. Семінарська, 2, м. Острог, Рівненська обл.,
e-mail: ohloblyn@oa.edu.ua

Головний редактор Мартинюк Н. А.
Відповідальний секретар Ющук Т. Ф.
Упорядник Мартинюк О. А.
Відповідальна за випуск Зубіцька Д. В.
Технічний редактор Свиначук Р. В.
Комп'ютерна верстка Крушинської Н. О.
Художнє оформлення обкладинки Олексійчук К. О.

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 7,44. Наклад 50 прим. Зам. № 42–18.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свиначук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net